

ARTYKUŁY

Odrodzenie i Reformacja w Polsce, LVIII 2014

PL ISSN 0029-8514

Szymon Brzeziński
Instytut Historyczny
Uniwersytet Warszawski

Ostatni „król przyrodzony”. Jan Zygmunt Zapolya w literaturze siedmiogrodzkiej lat siedemdziesiątych wieku XVI

Jan Zygmunt, syn króla Węgier Jana Zapolyi i Izabeli Jagiellonki, zakończył życie w nocy 14 marca roku 1571. Wedle późniejszej o stulecie relacji kronikarza Farkasa Bethlena zgon poprzedzić miało trzykrotne trzęsienie ziemi¹. Autor ten przytoczył treść inskrypcji umieszczonej na trumnie. Napis na srebrnej tablicy głosił, że Jan II, syn króla Węgier Jana i Izabeli, córki króla Zygmunta i królowej Bony, wybrany król Węgier „dono linguarum, puritate vitae, praesenti animo, bellica prosperitate, et Martis stratagematibus, ad cunctis heroicis virtutibus ornatus divinitus, Patriae et verae pietatis amans [– –] acerba morte raptus est, in quo semen Regium gentis Hungaricae heu plane extinctum est, vereque cecidit corona capitis nostri, ac Imperium ad exterarum gentes delatum”². Zapolya został pochowany w katedrze w Alba Iulia (węg. Gyulafehérvár)

¹ W. Bethlen, *Historia de rebus Transylvanicis*, t. 2, Cibinii 1782, s. 209. Por. tłumaczenie na język węgierski: F. Bethlen, *Erdély története*, 2. köt.: *A varádi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538-1571), II.-V. könyv*, ford. A. Bodor, a jegyzeteket írta T. Kruppa, Budapest-Kolozsvár 2002, Enciklopédia, s. 331.

² W. Bethlen, *Historia*, t. 2, s. 210-211 (F. Bethlen, *Erdély története*, t. 2, s. 332). Por. T. Oborni, *Erdély fejedelméi*, Budapest 2002, Pannonica, s. 26.

i otworzył poczet pogrzebanych tam władców Siedmiogrodu³. Powyższy cytat dobrze wprowadza w krąg zagadnień, którym poświęcone jest to studium. Dotyczy ono sposobu, w jaki współcześni oceniali postać Jana Zygmunta w ostatnich latach życia i bezpośrednio po śmierci oraz jak starali się upamiętnić tego władcę.

Pamięć, kommemoracja i stosunek do przeszłości są tematami popularnymi i chętnie rozważanymi w humanistyce ostatnich dekad. Zagadnienie pamięci bywa niekiedy podejmowane w połączeniu z tożsamością (wspólnoty, narodową, wyznaniową itd.), tradycją, recepcją literacką lub artystyczną czy historią historiografii⁴. Upamiętnienie konkretnego władcy wprowadza z kolei w krąg problemów dotyczących tradycji dynastycznej, pamięci historycznej i kształtowania poczucia wspólnoty⁵.

Postać Jana Zygmunta wydawać się może pod tym względem szczególnie. Tradycja bywała na ogół łaskawa wobec „wielkich” władców, założycieli dynastii, reformatorów i wybitnych wodzów. Zapolyę z trudem

³ Pochowana tam wcześniej Izabela Jagiellonka formalnie nosiła tytuł królowej Węgier. O miejscach i programie pochówków w katedrze w Alba Iulia por. P. Szabó, *Térszimbolika a gyulafehérvári főtemplomban. Rekonstrukciós kísérlet a fejedelmi sírok eredeti helyének meghatározására*, [w:] idem, *Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprézntáció és politikai tekinély a kora újkori Magyarországon*, Budapest 2008, L'Harmattan, s. 179-190; A. Kovács, *Épületek emlékezete – nevezetes épületek Erdélyben*, Budapest 2007, L'Harmattan, s. 11-39 (z bibliografią: s. 217-218).

⁴ W odniesieniu do omawianego tu okresu i obszaru por. np. *Die Konstruktion der Vergangenheit. Geschichtsdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*, hrsg. von J. Bahlcke, A. Strohmeyer, Berlin 2002, Duncker & Humblot; *Whose love of which country? Composite states, national histories and patriotic discourses in early modern East Central Europe*, ed. by B. Trencsenyi, M. Zászkaliczky, Leiden 2010, Brill; E. Szegedi, *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*, Köln-Weimar-Wien 2002, Böhlau; H.-J. Bömelburg, *Polska myśl historyczna a humanistyczna historia narodowa (1500-1700)*, tł. Z. Owczarek, Kraków 2011, Universitas; *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. I. Bitskey, G. T. Fazakas, Debrecen 2007, Kossuth Egyetemi Kiadó, Studia Litteraria, 45.

⁵ Por. Ch. Kampmann, *Herrschermemoria und politische Norm. Geschichtliche Persönlichkeiten als Leitbilder vom Mittelalter bis zur Moderne*, „Historisches Jahrbuch”, 129, 2009, s. 3-17; idem, *Der Tod des Herrschers als Grenze und Übergang. Die normative Funktion der Herrschermemoria in der Frühen Neuzeit*, [w:] *Grenzen und Grenzüberschreitungen. Bilanz und Perspektiven der Frühneuezeitforschung*, hrsg. von Ch. Roll, F. Pohle, M. Myrczek, Köln-Weimar-Wien 2010, Böhlau, s. 263-270; w odniesieniu do władców Siedmiogrodu por. *Bethlen Gábor képmása*, szerk. K. Papp, J. Balogh, Debrecen 2013, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.

udaje się wpisać w tak pojmowany poczet bohaterów. Nie cieszył się też – poza pewnymi wyjątkami – względami historyków⁶. Jednocześnie jego życie przypadło na okres brzemienny w skutki dla historii Węgier i Europy południowo-wschodniej. Ekspansji Imperium Osmańskiego towarzyszyła rywalizacja z Habsburgami, czego efektem było powstanie na wschodzie Królestwa Węgier nowego organizmu państwowego – Księstwa Siedmiogrodzkiego⁷.

Życie Jana Zygmunta zawierało w sobie całe spektrum owych przemian: urodzony jako syn królewski, w niemowlęctwie obwołany królem Węgier, pod koniec życia zmuszony wyrzec się tytułu, stał się pierwszym „księciem Siedmiogrodu i części Królestwa Węgier” (*princeps Transsilvaniae et Partium Regni Hungariae*). Panowanie zawdzięczał poparciu sułtana, a jego los często zależał od rozgrywek dyplomatycznych i wyniku sporów między cesarzem, padyszachem i królem Polski. Tym bardziej interesujące jest to, jak postać władcy – a zarazem najnowszą historię swojego kraju – interpretowali autorzy, których pisma zostały opublikowane w pierwszych latach po jego śmierci, w jaki sposób przenikały się wspomnienie osoby ze schematem historiograficznym oraz jakie miejsce zajmował Jan Zygmunt w wizji dziejów Węgier, tworzonej na bieżąco i w konfrontacji z dramatycznymi losami tego państwa w XVI w., i wreszcie – jaki związek miały

⁶ Nie dysponujemy nowoczesną biografią Jana Zygmunta. Niektóre ważniejsze opracowania podają: K. Szentmártoni, *János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemtársa*, Cristur-Székelykeresztúr 1934 (w tonie apologetycznym); G. Barta, *Az erdélyi fejedelemség születése*, Budapest 1979, Gondolat. Aktualny stan badań prezentują: I. Horn, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*, Budapest 2009, Balassi; eadem, *Konfessionalität und vorgetauschte Religion*, [w:] *Geteilt – Vereinigt. Beiträge zur Geschichte des Königreichs Ungarn in der Frühneuzeit (16.-18. Jh.)*, hrsg. von K. Csaplár-Degovics, I. Fazekas, Berlin 2011, Osteuropa-Zentrum, s. 280-302. Zwięzłe biogramy można znaleźć w: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, hrsg. von M. Bernath, F. Schroeder, K. Nehring, t. 2, München 1976, Oldenbourg, s. 276-278; *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*, főszerk. P. Kőszeghy, t. 4, Budapest 2005, Balassi, s. 415-418; M. Duczmal, *Jagiellonowie. Leksykon biograficzny*, Poznań 1996, Wyd. Literackie, s. 579-582; *Słownik władców Europy nowożytnej i najnowszej*, red. M. Serwański, J. Dobosz, Poznań 2002, Wyd. Poznańskie, s. 190-93 (obarczony, niestety, błędami biogram autorstwa I. Czamańskiej). Nowsze podsumowanie: T. Oborni, *Erdély fejedelmei*, s. 7-26.

⁷ Por. T. Oborni, *Between Vienna and Constantinople: Notes on the Legal Status of the Principality of Transylvania*, [w:] *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. by G. Kármán, L. Kunčević, Leiden 2013, Brill, s. 67-90.

sposoby upamiętnienia z polityką następcy Zapolyi, Stefana Batorego, i sytuacją młodego księstwa?

Do odpowiedzi na te pytania posłużą wybrane teksty literackie, których czas publikacji lub powstania przypada na lata siedemdziesiąte wieku XVI. Niektóre zostały napisane poza tą dekadą. Kryterium ich doboru wyznaczyły głównie daty wydania, przy czym cezura „lat siedemdziesiątych” została potraktowana elastycznie. W przypadku tekstów powstałych w końcu lat sześćdziesiątych XVI w. decydujące znaczenie miał dla mnie okres, w którym mogły dotrzeć do czytelników, co nastąpiło zasadniczo dopiero w następnej dekadzie. Przedmiotem analiz będą kolejno: epos *Ruinae Pannonicae libri duodecim* Christiana Schesaeusa (pierwsza, częściowa edycja 1571), zbliżona do katalogu królów węgierskich kronika Andrása Valkaiego (*Genealogia historica regum Hungariae*, Kolozsvár 1576), *Vita Joannis Secundi electi Hungariae regis* autorstwa Demetera Csanádiego (1571, 1. wyd. 1577), fragment *Powinności dobrego towarzystwa* Jana Gruszczyńskiego (wyd. 1581) i poezja żałobna Johannesesa Sommera (1571). Poza tym uwzględniłem teksty przydatne w odtworzeniu kontekstu literackiego i historiograficznego. Analizowane utwory łączy określona perspektywa – wyszły spod pióra autorów siedmiogrodzkich, cechuje je nastawienie afirmacyjne wobec Siedmiogrodu i jego władcy. Moim celem nie jest bowiem rekonstrukcja procesu ścierania się różnych opinii, ale raczej przyjrzenie się sposobom upamiętnienia, niemal „na gorąco”, i interpretacji niedawnych wydarzeń na potrzeby nowej wspólnoty politycznej oraz próbom wpisania ich w wizję dziejów. Nie bez znaczenia pozostaje także rola propagandowa i wymowa ideowa tych tekstów. Wybrane źródła należą od różnych gatunków literackich o odmiennym kręgu odbiorców – od erudycyjnego poematu humanistycznego po popularną, wierszowaną „pieśń historyczną” (węg. *históriás ének*). Dobór tekstów podyktowany był również bazą źródłową, a w szczególności brakiem w Siedmiogrodzie w tym okresie publicystyki politycznej i literatury z gatunku zwierciadeł królewskich. Rozwój takiego piśmiennictwa przypada tam dopiero na koniec XVI i XVII stulecia⁸. Wobec tego znaczenia nabiera analiza rozmaitych gatunków historiografii, literatury okolicznościowej, a także niezwykle rozpowszechnionych „pieśni” historycznych.

⁸ Por. E. Hargittay, *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Budapest 2001, Universitas; *Magyar gondolkodók. 17. század, vál.* M. Tarnóc, Budapest 1979, Szépirodalmi.

Christian Schesaeus

Sasi odgrywali w XVI w. szczególną rolę w życiu intelektualnym Siedmiogrodu, zarówno za sprawą europejskich kontaktów uczonych, jak i dzięki rozwojowi humanizmu mieszczańskiego od lat trzydziestych tego stulecia⁹. Mimo pewnego opóźnienia w rozprzestrzenianiu się niektórych prądów umysłowych (w porównaniu do Europy Zachodniej) i zamknięcia części szlaków w wyniku osmańskiego podboju Węgier, po 1526 r. Siedmiogród zachował żywy związek z kulturą europejską. Tamtejsze drukarnie opuściło w XVI w. ok. tytułów 400 książek, w czym znaczący udział mieli Sasi¹⁰. Wśród nich także pierwszych zwolenników znalazła reformacja. Spośród wyznań reformacyjnych największą popularność zdobył luteraizm szerzący się w saskich miastach siedmiogrodzkich. Najistotniejszą rolę w edukacji protestantów węgierskich w XVI w. pełnił uniwersytet w Wittenberdze, który dopiero na przełomie XVI i XVII w. zaczął tracić popularność na rzecz Heidelbergu. Znaczny wzrost liczby studentów pochodzących z wszystkich części dawnego Królestwa można zaobserwować w Wittenberdze od lat czterdziestych i pięćdziesiątych XVI w., niebawem stworzyli oni również środowisko aktywne literacko¹¹, a po powrocie – jako duchowni, nauczyciele i pisarze – protestancką elitę¹². Wśród nich ważne miejsce zajmuje Christian Schesaeus (Christianus Schesaeus / Schesäus / Scheser). Urodził się ok. 1535 r. w Medgyes (niem. Mediasch,

⁹ Por. S. Sienerth, *Geschichte der siebenbürgisch-deutschen Literatur. Von den Anfängen bis zum Ausgang des sechzehnten Jahrhunderts*, Cluj-Napoca 1984, Dacia, s. 118-121; *Die deutsche Literatur Siebenbürgens. Von den Anfängen bis 1848*, t. 1: *Mittelalter, Humanismus und Barock*, hrsg. von J. Wittstock, S. Sienerth, München 1997, Südostdeutsches Kulturwerk, s. 40-42.

¹⁰ Por. S. Sienerth, *Geschichte*, s. 108; idem, *Leseangebot und Buchzirkulation in Siebenbürgen zwischen Humanismus und Aufklärung*, [w:] *Buch- und Wissenstransfer in Ostmittel- und Südosteuropa in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von D. Haberland, München 2007, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, s. 281-309.

¹¹ Por. A. Szhabó, *Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert*, [w:] *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von M. Fata, Gy. Kurucz, A. Schindling, Stuttgart 2006, Franz Steiner, s. 55-63; idem, *Magyarok Wittenbergben 1555-1592*, [w:] *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. I. Békési, J. Jankovics et al., 2. köt., Budapest-Szeged 1993, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptorum, s. 626-638.

¹² Por. A. Szabó, *Die Universität*, s. 62-63; *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, hrsg. von W. Kühlmann, A. Schindling, W. Hauer, Stuttgart 2004, Franz Steiner.

rum. Mediaş) jako syn sędziego Stephana. Nauki pobierał w gimnazjum w Braszowie, a w wyższych klasach – w Bardiowie, gdzie działał i nauczał reformator Leonhard Stöckel. W marcu 1556 r. immatrykulował się w Wittenberdze i podjął tam studia teologiczne. Dwa lata później był już kaznodzieją w Kolozsvár, a następnie – od 1561 r. – proboszczem w Tobsdorf (niem. Tobiasdorf, Tobesdorf, rum. Dupuş) koło Birthälm (rum. Biertan). W 1569 r. został wybrany proboszczem fary w Medgyes (tę prestiżową funkcję pełnił do śmierci), a następnie także – dziekanem tamtejszej kapituły. Od tego czasu jego działalność skupiała się wokół spraw kościelnych – z największym uznaniem spotkało się jego wystąpienie na synodzie w Birthälm w 1580 r. (lub – według stanowiska części badaczy – w 1585 r.), na którym jako pierwszy przedstawił dzieje reformacji w Siedmiogrodzie. Zmarł 30 lipca 1585 r. w Medgyes i został pochowany w tamtejszym kościele parafialnym¹³.

Nowołacińska twórczość Schesaeusa związana jest z humanistyczną formacją intelektualną oraz z działalnością kościelną¹⁴. Okres jego aktywności to czas, kiedy młody Kościół luterański w Siedmiogrodzie rywalizował z katolicyzmem, ale w chyba jeszcze większym stopniu

¹³ Por. *Lexikon der siebenbürger Sachsen*, hrsg. von W. Myss, Thaur bei Innsbruck 1993, Wort-und-Welt, s. 434-435; *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*, Bd. 1: *Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, hrsg. von E. Wagner, Köln-Weimar-Wien 1998, Böhlau, s. 97; S. Sienerth, *Geschichte*, s. 232-233; *Die deutsche Literatur*, s. 155-158; *Deutsche Humanisten in Siebenbürgen*, hrsg. von B. Capesius, Bukarest 1974, Kriterion, s. 129-131; M. Szabó, S. Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*, Szeged 1992, József Attila Tudományegyetem, s. 336; *Schriftsteller-Lexikon der siebenbürger Deutschen*, Bd. 3, hrsg. von H. A. Hienz, Köln-Wien 1983, Böhlau (faksimile wydania: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der siebenbürger Deutschen*, Kronstadt 1871), s. 168-175.

¹⁴ Pełne wydanie krytyczne: Ch. Schesaeus, *Opera quae supersunt omnia*, ed. F. Csonka, Budapest 1979, Akadémiai Kiadó. Fragmenty w tłumaczeniu: *Deutsche Humanisten*, s. 132-159; M. Albert, *Die „Ruinae Pannonicae“ des Christian Schesäus*, [w:] *Programm des Evangelischen Gymnasiums in Schäßburg*, Hermannstadt 1873, s. 3-75 (*Ruinae Pannonicae*); *Sie forderten den Lauf der Dinge. Deutsche Humanisten auf dem Boden Siebenbürgens*, hrsg. von B. Capesius, Bukarest 1967, Literaturverlag, s. 233-241; *Poezia latină din epoca Renaşterii pe teritoriul României. Johannes Sommer și Christianus Schesaeus. Scrieri alese*, introd., schite biogr., text latin și trad., note și coment. de T. Diaconescu, Iași 2005, Institutul European (pierwsze wyd.: Iași 1988, Junimea); *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*, vál. T. Klaniczay, Budapest 1982, Szépirodalmi, s. 381-463.

– z innymi wyznaniem reformacyjnymi¹⁵. Pisarstwo Schesaeusa jest ściśle związane z antycznymi wzorcami, a zarazem nosi wyraźne cechy konfesyjne, służy dydaktyce i polemice. Zadziwia ogromna rozpiętość rodzajowa i gatunkowa spuścizny Schesaeusa, pisarz pozostawił po sobie bowiem dzieła teologiczne, kazania, wspomnianą już mowę historyczną (*Oratio de origine et progressu inchoatae et propagatae coelestis doctrinae*). W nowszej literaturze przedmiotu można spotkać się z twierdzeniem, że całą twórczość tego autora przenika nastawienie moralizujące¹⁶: Schesaeus nie przestaje być kaznodzieją, nawet gdy po mistrzowsku porusza się w antycznym kanonie poetyckim.

Bodaj najwięcej uznania, tak za życia, jak i po śmierci, przyniósł pastorowi z Medgyes epos *Ruinae Pannonicae libri duodecim*, za który został nagrodzony laurem przez Stefana Batorego (przed 1573 r.)¹⁷. Pracę nad utworem rozpoczął w Tobsdorf w latach sześćdziesiątych wieku XVI. Epos dotyczy historii Węgier i Siedmiogrodu w okresie od roku 1540 do 1571. Pierwsze cztery księgi (IX-XI, opowiadające o wyprawie tureckiej z 1566 r. z osobną numeracją, tj. jako księgi I-III) zostały wydane w Wittenberdze w 1571 r.¹⁸ i opatrzone dodatkiem pt. *Historia de bello Pannonico Solymanni imperatoris Turcorum ultimo*. Pozostałe pięć ksiąg opublikowano dużo później: księgi I-IV w Sybinie w 1797 r., V-VIII i księga XII – w XX w. w edycji krytycznej całej spuścizny Schesaeusa i utworów mu przypisywanych¹⁹. Fragmenty różnych ksiąg były kopiowane i niekiedy wydawane, np. księgi V-VIII i XII przetłumaczono w 1667 r. na język niemiecki²⁰. Najważniejszy dla oceny skomplikowanych losów rękopisów *Ruinae Pannonicae* jest fakt, że znaczna część tego dzieła nie

¹⁵ Por. L. Poelchau, *Christian Schesaeus. Ein humanistischer Dichter des 16. Jahrhunderts*, [w:] *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von V. Leppin, U. A. Wien, Stuttgart 2005, Franz Steiner, s. 211.

¹⁶ Ibidem, s. 214-215, 218 (Autor przytacza starszą literaturę).

¹⁷ Dawniejsza historiografia przypisywała ten laur decyzji cesarskiej i datowała go na lata pięćdziesiąte XVI w. Por. *Schriftsteller-Lexikon*, s. 168-169; *Deutsche Humanisten*, s. 129; *Die deutsche Literatur*, s. 158.

¹⁸ Ch. Schesaeus, *Ruinae Pannonicae libri quatuor continentes statum reipublicae et religionis in Ungaria, Transylvania vicinisque regionibus imperante Joanne II. electo rege Ungariae [––]*, Wittenberg 1571 (Régi Magyar Könyvtár [dalej jako: RMK] III. 613).

¹⁹ Ch. Schesaeus, *Ruinae Pannonicae libri duodecim*, [w:] idem, *Opera*, s. 107-331 (dalej jako: RP).

²⁰ Pełna lista zachowanych rękopisów i wydań: P. Kulcsár, *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700. A magyar történeti*

została ogłoszona drukiem za życia autora ani też w następnym stuleciu²¹. Twórczość Christiana Schesaeusa doczekała się licznych opracowań i omówień – także dlatego, że wcześniej wpisała się w tożsamość Sasów siedmiogrodzkich, co zadecydowało o zaliczeniu jej do „niemieckiej literatury siedmiogrodzkiej”²².

W mojej analizie nie zajmuję się warstwą estetyczną eposu, gdyż ważniejszy wydaje mi się kontekst historiograficzny dzieła. Tworzy go neolacińska epika historyczna (tzw. historiografia humanistyczna), a w szczególności dorobek autorów węgierskich, w tym przede wszystkim siedmiogrodzkich. *Ruinae Pannonicae* są efektem zainteresowania własną, nieodległą przeszłością, i to przeszłością lokalną, co charakterystyczne dla historyków węgierskich po klęsce mohackiej. Na ten okres przypada edycja zapomnianej już nieco historii Węgier Antonia Bonfiniego (*Rerum Ungaricarum decades*, 1543; pierwsza pełna edycja 1568), która zyskała popularność w Europie. W 1558 r. János Zsámboki (Sambucus) wydał *Epithome rerum Hungaricarum* Pietra Ransana (1489-90). Zagrożenie osmańskie powodowało, że Europejczycy szukali wiadomości o tej części kontynentu, a do kontynuacji historii Bonfiniego przystąpili György

irodalom lelöhelyjegyzeke a kezdetektől 1700-ig, Budapest 2003, Balassi, s. 470-471 (http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Netre_kulcsar/Anno.htm, dostęp 30.06.2014).

²¹ Nawet część wydana w 1571 r. doczekała się ponownej edycji dopiero w końcu XVIII w. Recepcja dzieła Schesaeusa była zatem spóźniona i długo miała charakter pośredni – czerpali z niego inni historycy, np. fragmenty (także niewydane) wykorzystał Matthias Miles w kronice *Siebenbürgische Würg-Engel* (Hermannstadt 1670).

²² Edit Szegedi zwróciła uwagę na konieczność uwzględniania w opisie historiografii saskiej kontekstu tamtejszej historiografii węgierskiej. W odniesieniu do Schesaeusa postąpiła tak wcześniej Emma Bartoniek w pracy o historiografii węgierskiej wieków XVI-XVIII. Spuściznę Schesaeusa, w tym epos, wielokrotnie omawiali niemieccy oraz sascy historycy literatury. Dowartościowanie dzieła przyniosły prace Michaela Alberta z końca XIX w. Por. E. Szegedi, *Geschichtsbewusstsein*, s. 129; E. Bartoniek, *Fejezetek a XVI.-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Budapest 1975, wyd. na prawach maszynopisu, s. 158-162; (<http://mek.oszk.hu/10000/10043>; dostęp 30.06.2014); M. Albert, *Die „Ruinae Pannonicae”*. Dokładne omówienie: *Die deutsche Literatur*, s. 166-175. Por. także: S. Sienerth, *Geschichte*, s. 150-154; L. Poelchau, *Christian Schesaeus*, s. 212. Dyskusja nad wartością eposu jako historiografii: S. Sienerth, *Geschichte*, s. 153; *Die deutsche Literatur*, s. 172 (propozycja J. Wittstocka, żeby brać pod uwagę oba aspekty eposu: historyczne i poetyckie). W jego ocenie wady *Ruinae* jako dzieła historiograficznego wynikają z małego dystansu czasowego dzielącego autora od opisywanych przezeń wydarzeń. O postaci Jana Zygmunta w eposie por. S. Sienerth, *Geschichte*, s. 152; *Die deutsche Literatur*, s. 174-175.

Szerémi, Antoni Vrančić (Verancsics/Verantius) i inni²³. Opis kraju dał w *Hungarii* Miklós Oláh (1568). Katastrofa Węgier i zagmatwana sytuacja kraju domagały się wytłumaczenia, walki budziły ciekawość. Autorzy węgierscy poszukiwali też odpowiedzi na pytanie o odpowiedzialność za klęskę. Do kolejnego pokolenia historyków, urodzonych w latach trzydziestych XVI w., a więc współczesnych Schesaeusowi, należeli János Zsámboki, Gáspár Heltai (Sas tworzący po węgiersku) czy Ferenc Forgách (opisujący ten sam okres, co Schesaeus)²⁴. Doskonalili oni warsztat historyka czasów „najnowszych”. W Siedmiogrodzie intensywnie rozwijała się też historiografia saska poruszająca problem podziału Węgier (autorzy sascy zaczęli wyraźniej dostrzegać odrębność własnej tradycji i tożsamości – jako Sasów i jako Siedmiogrodzian)²⁵. Zainteresowanie historią „najnowszą” wzrosło w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XVI w., także w reakcji na aktualne wydarzenia i konflikty²⁶. Wśród tych autorów historycy literatury wymieniają: Johannesa Lebela, Leonharda Unciusa, Christiana Pomariusza, Thomasa Bomela (Bomeliusa), Johannes Sommera, Michaela Sieglera²⁷. Ich dzieła reprezentują różne typy historiografii – od kronik, dziejów regionu i chronologii (T. Bomel, M. Siegler), przez naśladowanie wzorów antycznych (oprócz Ch. Schesaeusa – J. Lebel, L. Uncius), po dzieła poświęcone wybitnym postaciom (J. Sommera *Reges Hungarici i Vita Jacobi Despotae*)²⁸.

²³ Por. E. Bartoniek, *Fejezetek*, s. 8 nn.; P. Gunst, *A magyar történetírás története*, Debrecen 2000, Csokonai, s. 93-104; M. D. Birnbaum, *Humanists in a Shattered World. Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*, Los Angeles 1986, Slavica Publishers.

²⁴ Por. P. Gunst, *A magyar történetírás*, s. 104 nn.; S. Bene, *Latin Historiography in Hungary. Writing and Rewriting Myths of Origins*, [w:] *Myth and Reality. Latin Historiography in Hungary 15th-18th Centuries*, transl. by E. Timár, G. Komáromy, Budapest 2006, National Széchényi Library, s. 3-27; *A magyar irodalom története*, főszerk. M. Szegedy-Maszák, 1. köt.: *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. L. Jankovits, G. Orlovsky, Budapest 2007, Gondolat, s. 363-373.

²⁵ Por. E. Szegedi, *Geschichtsbewusstsein*, s. 128-133; eadem, *Báthory István és az erdélyi századok történeti, politikai tudatának kialakulása*, „Limes”, 1, 2002, s. 81-86.

²⁶ Por. S. Sienerth, *Geschichte*, s. 139-142; N. Kersken, *Entwicklungslinien der Geschichtsschreibung Ostmitteleuropas in der Frühen Neuzeit*, [w:] *Die Konstruktion*, s. 25-26, 34.

²⁷ Por. S. Sienerth, *Geschichte*, s. 140 nn.; E. Szegedi, *Geschichtsbewusstsein*, s. 138, 155 nn.; *Die deutsche Literatur*, s. 55-56, E. Bartoniek, *Fejezetek*, s. 133 nn.; K. Zach, *Humanismus und Renaissance in Siebenbürgen. Über ihre Voraussetzungen und Wege der Entfaltung in einer Randzone (15./16. Jahrhundert)*, „Ungarn-Jahrbuch”, 10, 1979, s. 163-224.

²⁸ Prekursorem przedstawienia czynów jednej lub kilku postaci był w historiografii siedmiogrodzkiej Stephan Stieröchsel, autor *Stauromachii* (1519). Por. S. Sienerth,

Do tego krajobrazu historiograficznego i literackiego przynależy Christian Schesaeus. Jego życie przypadło na czas dramatycznych zmian – tak politycznych, jak i kulturowych. Spróbował opisać ten okres w eposie i mowie synodalnej z 1580 r. (*Historia repurgatae doctrinae*). Na pierwszy plan wysuwa się w niej historia reformacji i świadomość jej tworzenia, bycia częścią dziejów. Edit Szegedi zauważyła, że Schesaeus reprezentował w tej mowie słabnącą już wtedy w Siedmiogrodzie świadomość „ogólnowęgierską”²⁹. Jako *Hungarusa* interesowały go dzieje całych Węgier w kontekście historii ludzkości i historii zbawienia. W eposie reprezentuje podobną perspektywę – konfliktu Turków ze światem chrześcijańskim, którego bastionem są Węgry, w tym Siedmiogród. Poczucie odrębności regionalnej i wyznaniowej łączy się w jego utworach z tożsamością spadkobiercy kultury grecko-rzymskiej i chrześcijańskiej, troszczącego się o jej przetrwanie po upadku potężnego niegdyś królestwa.

Jan Zygmunt w *Ruinae Pannonicae*

Postać Jana Zygmunta pojawia się już na pierwszych kartach *Ruinae Pannonicae*. W wydaniu z 1571 r. epos opatrzone dwiema dedykacjami. Adresatem pierwszej (wierszowanej) jest Ferenc Forgách, kanclerz Stefana Batorego, drugiej (pisanej prozą) – sam wojewoda siedmiogrodzki. Oba teksty cechuje bogactwo odniesień antycznych. Obszerniejsza dedykacja dla władcy zawiera *credo* autora, świadomego niebezpieczeństw, jakie dla historyka niesie krótki dystans od opisywanych wydarzeń, dlatego przyznaje, że nie godzi mu się ani wychwalać Turków, ani ich nadmiernie piętnować³⁰. Tematem utworu uczynił walkę „dwóch najznacniejszych królów”, choć to nie ich zasługi skłoniły go do sięgnięcia po pióro³¹, motorem pracy pisarskiej był bowiem obowiązek spisania dziejów oczyszczonych i zwrócenie uwagi krajów ościennych na los Węgier. Autor chciał też ukazać światu chrześcijańskiemu przyczyny upadku królestwa,

Geschichte, s. 139-140, 145-147; o różnorodności historiografii saskiej XVI w. zob. E. Szegedi, *Geschichtsbewusstsein*, s. 155-171.

²⁹ E. Szegedi, *Geschichtsbewusstsein*, s. 141. Por. też I. Bitskey, *A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban*, [w:] idem, *Mars és Pallas között. Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen 2006, Kossuth Egyetemi Kiadó, s. 47.

³⁰ RP, s. 108, w. 4-5. Por. omówienie dedykacji w: E. Bartoniek, *Fejezetek*, s. 160-161.

³¹ RP, s. 109, passus 13-16. Jeśli nie zaznaczono inaczej, wszystkie przekłady tekstów źródłowych pochodzą od autora artykułu.

które nie tylko nie przegrało z powodu tchórzostwa lub gnuśności, lecz odniosło wiele zwycięstw nad Turkami, broniąc tym samym Europy³². Jako trzeci cel Schesaeus wymienia godne upamiętnienie zasługi króla Jana II i obronę jego dobrego imienia³³.

Wedle słów Schesaeusa młody Zapolya, sprzymierzając się z groźącym całą Europie sułtanem, poświęcił życie na rzecz ojczyzny i królestwa. Jego bohater odznaczał się licznymi cnotami, w tym miłosierdziem, gdyż przebaczał zdrajcom na szafocie, zapewniał byt duchownym, ceniał naukę i muzykę. Katalog cnót Jana Zygmunta uzupełnia jego *castitas*, zauważalna już w „młodym, kwitnącym” wieku i będąca prawdziwą ozdobą władcy³⁴. Także dla Michaela Sieglera, autora dedykowanej Zapolyi chronologii dziejów Węgier i Siedmiogrodu (Sybin 1562), syn królowej Izabeli był mecenasem twórców, a szczególnie historyków³⁵. Wyliczenie zasług i cnót Jana Zygmunta nie pełni tu tylko roli okolicznościowego panegiryku, gdyż autor zwraca się do obecnego władcy: Stefan Batory został wybrany, by objąć dziedzictwo króla Jana II i dlatego Schesaeus zachęca go do naśladowania cnót i czynów poprzednika³⁶ (zwłaszcza do dbałości o sprawy kościelne i do kontynuacji polityki wyznaniowej).

Znaczenie tej dedykacji wykracza poza konwencjonalne pochlebstwa³⁷. Tekst otwierał pierwsze wydanie eposu z 1571 r., a zatem z roku śmierci Jana Zygmunta, elekcji Stefana Batorego i samego początku jego panowania w Siedmiogrodzie. Autor, który pracował nad dziełem sławiącym czyny i politykę Jana Zygmunta i obejmującym całe jego panowanie, w zmienionej sytuacji politycznej postanowił zaktualizować przesłanie. W wywodach Schesaeusa o trudnościach w dochowaniu obiektywizmu, jakie wynikały z położenia politycznego Siedmiogrodu, oraz o zasadach

³² Ibidem, s. 110.

³³ Por. „Maxime omnium, ut serenissimi regis Ungariae Ioannis secundo merita in patriam nostram aliis etiam, ad quos vix obscura horum pervenit fama, conspectiora fierent, cum plerique aliter, quam par est, ipso iam vita functo de iisdem loquantur et sentiat: pro modulo ingenii mei isthaec patefacienda duxi” (ibidem, s. 110-111, passus 21-22).

³⁴ Ibidem, s. 111, passus 22-25.

³⁵ Por. T. Katona, „*Considerare Imperiorum ordinem et mutationes*“. *Über Michael Sieglers kaum gekanntes historiographisches Werk*, [w:] *Humanismus und europäische Identität*, hrsg. von G. Frank, Ubstadt-Weiher 2009, Verlag Regionalkultur, s. 55-56.

³⁶ Por. RP, s. 111, passus 27.

³⁷ Schesaeus celował w utworach okolicznościowych, co nie ujmowało im wartości literackiej. Szerzej o tym por. S. Sienerth, *Geschichte*, s. 130-131.

historyka, opierającego się tylko na wiarygodnych przekazach, wiele jest uczonego sztafażu. W dedykacji autor wyraża także troskę o to, żeby wydane właśnie dzieło dzięki przychylności patrona pełniło określoną rolę: odparcie nieprzychylnych opinii o Janie Zygmuncie oraz obrona jego dokonań i politycznych wyborów.

Księgi I-IV, IX-XI

Schesaeus rozpoczyna opowieść od śmierci Jana Zapolyi (1540), która stała się przyczyną wielu nieszczęść kraju. Opowiada o losach wdowy, królowej Izabeli „o mężnym sercu”, oblężeniu Budy przez armię Ferdynanda, wyprawie sułtańskiej i zajęciu stolicy przez Turków w roku 1541³⁸. Od początku poświęca wiele miejsca walkom z Osmanami. Opisy tych zmagañ dominują w pierwszych czterech księgach, obejmujących lata 1540-52. Księga trzecia przedstawia zdobycie Temesváru przez wojska osmańskie, a księga czwarta – oblężenie Egeru w 1552 r. Wojny z Turkami są też głównym tematem ksiąg IX-XI (oblężenie Szigetváru w 1566 r.). W opisach wydarzeń z lat 1540-52 autor nie mógł obdarzyć Jana Zygmunta tytułem pogromcy Turków – był on wówczas nie tylko dzieckiem, ale w dodatku lennikiem osmańskim. Młody Zapolya, sam pozbawiony politycznej podmiotowości, protegowany Sulejmana, nie nadawał się w najmniejszym stopniu na bohatera epickiego. Nic dziwnego, że Schesaeus skupia się na spektakularnych opisach bitew i obrony kluczowych twierdz (ks. III-IV) oraz jednocześnie przedstawia rywalizację o rządy nad Siedmiogrodem między Ferdynandem I, Jerzym Martinuzzim (chorw. Juraj Utiešenović, węg. Fráter György – Brat Jerzy) a Izabelą (ks. II). W konflikcie bierze stronę królowej-wdowy, a Martinuzziego przedstawia jako zdrajcę.

Schesaeus zwraca się do Jana Zygmunta na początku księgi pierwszej z prośbą o wysłuchanie historii krwawych walk jego ludu³⁹. Inwokacja ta pozwala traktować całą relację Schesaeusa o wojnach z Turkami jako przesłanie adresowane do panującego. Po napisaniu tych słów (lata sześćdziesiąte XVI w.), ale przed wydaniem eposu odszedł władca, do którego były kierowane, lecz ich sens został zaktualizowany inną przedmową. Imię Jana Zygmunta autor wyróżnia wersalikami – podobnie postępuje wymieniając jego ojca, Jana Zapolyę. Wyraźnie próbuje w ten

³⁸ Por. RP, s. 115 nn. Streszczenie całego eposu w: *Die deutsche Literatur*, s. 168-171.

³⁹ Por. RP I, 33-38.

sposób podkreślić ciągłość dynastii i jej polityki. Przypomina o godności królewskiej, ponieważ nawet wtedy, gdy małego Jana Zygmunta nazywa „chłopcem”, precyzuje, że chodzi o króla (RP II, 64). Słynny opis Siedmiogrodu z księgi pierwszej oraz zawarta w niej krótka historia reformacji w tym kraju mogą być interpretowane także w odniesieniu do omawianej inwokacji⁴⁰. Wraz z przeniesieniem się Izabeli Jagiellonki do Siedmiogrodu zaczyna się nowy rozdział w jego historii („translata est curia regum Hungariae”; RP I, w. 416-417): Siedmiogród wkracza na arenę dziejów i zaczyna odgrywać na niej szczególną rolę. Ponadto, zarys rozwoju „prawdziwej religii w kraju Daków” spełnia nie tylko określone funkcje kompozycyjne⁴¹, lecz jest jednocześnie wskazówką dla władcy. Można doszukiwać się tu analogii z innym poematem, być może także Schesaeusa, napisanym na powitanie powracających do Siedmiogrodu Izabeli i jej syna, a poświęconym głównie kwestiom wyznaniowym⁴².

W kontekście przywołanej inwokacji z początku księgi pierwszej można postawić pytanie, jaką naukę powinien wyciągnąć władca z opisów wojen z wojskami sułtańskimi? Jest to bodaj najmniej jednoznaczny aspekt wymowy eposu Schesaeusa. Sam autor zauważył w dedykacji, że tworząc dzieło musiał brać pod uwagę zarówno obowiązki pisarza chrześcijańskiego, który opiewa męstwo bohaterów walk antytureckich, jak i rzeczywistość – osmańską dominację i obawy przed represjami. Dylematy te dają o sobie znać w księgach trzeciej i czwartej. Ich bohaterami są kolejno: István Losonczy i István Dobó. Schesaeus, podając miejsca, skąd pochodziły wojska broniące Egeru w 1552 r., wymienia też Podgrodzie Spiskie, a właściwie zamek spiski – miejsce urodzenia Jana Zapolyi i pochówku jego ojca, a dziada Jana Zygmunta – Stefana (RP IV, w. 129-130). Poprzez przypomnienie czytelnikowi („Et comitis tumulo cui dat Zapolya nomen”; RP IV, w. 130), że oto dawne gniazda rodowe Zapolyów włączyły się do odpierania Turków, podkreśla, przynależność członków rodu do stronnictwa chrześcijańskiego, wbrew propagandzie piętnującej ich protureckość.

Trudniej uzasadnić Schesaeusowi sytuację Jana Zygmunta w 1566 r. (ks. IX-XI). Tematyka ksiąg zawierających opisy zdarzeń z tego okresu,

⁴⁰ Por. RP I, 2, 304 nn.; I, RP, s. 131-135 (*Status religionis*).

⁴¹ Por. S. Sienerth, *Geschichte*, s. 151 (opis historii reformacji w Siedmiogrodzie z księgi I jako analogia do walk z Turkami i kontrast wobec niepokojów).

⁴² Por. *Carmen ad Isabellam et Ioannem Sigismundum saluatorium*, [w:] Ch. Schesaeus, *Opera*, s. 442-447. Por. też *Die deutsche Literatur*, s. 164.

jest osobliwa: wedle samego autora dotyczą one – kolejno: oblężenia twierdz Gyula i Sziget, drogi króla Jana II na spotkanie z sułtanem i „sławetnego zwycięstwa” Jana Zygmunta nad Tatarami⁴³. Opis wyprawy Sulejmana nawiązuje do wcześniejszych (ks. III-IV) relacji wojennych. Autor wskazuje na przyczyny najazdu sułtańskiego – gniew padyszacha i jego pychę (RP IX, w. 54-61). Wyliczenie wojsk wchodzących w skład armii osmańskiej w połączeniu ze znakami zapowiadającymi klęskę Węgrów stwarzają wrażenie jej nieuchronności. W obliczu tak wielkiego zagrożenia pozostaje uciekać się do Boga, a panującemu – obmyślać sposób ocalenia ojczyzny, tj. Pannonii:

Ianus, sceptrum nomenque parentis
Immortale gerens, spes, portus et ancora regni,
Cogitat immitem votis placare tyrannum
Donisque eximiis patriaeque exposcere pacem.⁴⁴

Jan Zygmunt zwołuje stany na naradę, a następnie modli się o ocalenie. Rozwiązaniem nie jest szukanie „próżnej chwały”, ale dobro królestwa i uchronienie go od ruiny⁴⁵. W tym celu, wobec podejrzeń o nielojalność ze strony Wysokiej Porty, Zapolya zapowiada, że stawi się osobiście przed sułtanem, aby rozwiać wszelkie wątpliwości⁴⁶. Czyni to ze względu na groźbę zniszczenia kraju w przypadku oskarżenia o zdradę (RP IX, w. 283-284). Hołd złożony Sulejmanowi zostaje więc przedstawiony jako wymuszony okolicznościami wybieg dyplomatyczny. Podobnie jak autor najbardziej znanego opisu tego spotkania z 1566 r., Schesaeus nie nazywa go hołdem⁴⁷. Jan Zygmunt jawi się bardziej jako partner sułtana, który sadza go po prawicy, wysłuchuje argumentów i honoruje darami. Oba

⁴³ Por. RP IX, s. 272.

⁴⁴ RP IX, 194-198 (s. 276).

⁴⁵ Por. RP IX, 209-219, 228-234.

⁴⁶ Por. RP IX, 283-297. Mowa o propagandzie Maksymiliana II na temat treści rokowań rozjemczych Habsburgów z Janem Zygmuntem.

⁴⁷ Por. *Második János Magyarország választott királyának második Szulejmán török császárhoz menetele, rendje és módja* – tekst przypisywany Gergelyowi Bánffyemu. Zob.: E. Bartoniek, *Fejezetek*, s. 93; *Erdélyország történeti tára*, kiad. J. Kemény, I. Kovács, 1. köt.: 1540-1600, Kolozsvár 1837, s. 33-49; *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*, kiad. L. Makkai, L. Cs. Szabó, 1. köt.: *Tündérország 1541-1571*, Budapest 1993, Akadémiai Kiadó, s. 131-143 (reprint wydania: Budapest 1941, Franklin-Társulat).

teksty pióra zdeklarowanych zwolenników polityki Jana Zygmunta służą jego obronie przed oskarżeniami o współpracę z Turkami.

Rozmowa Sulejmana z Janem Zygmuntem i szczegółowe omówienie ich spotkania mają kompozycyjnie równoważyć obszerną relację z oblężenia Gyuli i Szigetváru (ks. X). Schesaeus gloryfikuje walkę z Turkami i opłakuje Mikłósa Zrínyiego, poświęcając tym wydarzeniom odrębne części księgi dziesiątej⁴⁸. Taki zabieg mógł służyć poparciu poglądu, że oba sposoby odparcia Turków – przemyślną uległością i mieczem – są równouprawnione⁴⁹.

W kolejnej księdze zwyciężyła jednak potrzeba bohaterkiej kreacji władcy Siedmiogrodu i uzupełnienia politycznego realizmu chwałą militarną, dlatego księga XI eposu została poświęcona walkom Jana Zygmunta z Tatarami. W czasie najazdu sułtańskiego we wschodnich Węgrzech Zapolya prowadził wojnę przeciw wojskom Maksymiliana II, kiedy to dosięgła go wieść o zdradzie planowanej przez Tatarów, walczących w armii osmańskiej. Zamierzali oni zaatakować tyły wojsk siedmiogrodzkich, a następnie – najeżdżać na Siedmiogród. Jan Zygmunt zaprzestał ataku na Tokaj, wyruszył przeciw Tatarom, dogonił ich i rozgromił. W relacji Schesaeusa epizod ten urasta do rozmiarów heroicznych. Księga zdecydowanie nie dorównuje długością opisowi oblężenia Szigetváru, spełnia jednak istotną funkcję ideową. Jan Zygmunt występuje w niej nie tylko jako obrońca kraju, ale i pogromca nieprzyjaciół chrześcijaństwa. Wyprawa tatarska została porównana do najazdu Mongołów w 1241 r.⁵⁰ Dodatkowo podkreślać to miała wyodrębniona część *De crudelitate Tartarorum*, mająca, być może, źródła w poezji nowiniarskiej. Autor skupił się tu na „sensacyjnym” temacie obyczajów tatarskich⁵¹.

K s i ę g i V - V I I I , X I I

Te części eposu Schesaeusa zostały wydane dopiero w XX w., a zatem nie możemy mówić o ich pełnej recepcji współczesnej, a jedynie o spóźnionej i częściowej, od XVII do XIX w. dokonywano bowiem tłumaczeń

⁴⁸ Por. RP X, 318-850, 1-36 (s. 297-309, 309-310).

⁴⁹ Ponadto, Schesaeus chętnie opisywał doniosłe i malownicze wydarzenia, przede wszystkim walkę, jak np. starcie dwóch potęg i wodzów pod murami Szigetváru. Do podobnej rangi urasta także spotkanie Zapolyi z Sulejmanem.

⁵⁰ Por. RP XI, 144-147 (s. 313).

⁵¹ Por. RP XI, 193-324 (s. 314-317). Por. też *Die deutsche Literatur*, s. 170-171.

i odpisów tych części eposu⁵². Obejmują one wydarzenia lat 1552-65 (ks. V-VIII) i 1568-71 (ks. XII). W księdze piątej znajduje się omówienie czterech lat. Z tego powodu autor dokonał selekcji faktów, o których pisał. Można także zaobserwować ich duże nagromadzenie (szczególnie w ostatniej księdze).

Okres rządów habsburskich w Siedmiogrodzie (1552-56) Schesaeus ukazuje jako pasmo niepowodzeń, gdyż kraj pustoszyły zarazy, a wrogość Sulejmana skutkowałą utratą kolejnych części państwa. W mowie Stefana Batorego z Somlyó, w której prosił królową Izabelę o powrót (RP V, w. 496-535), znajduje się skarga na opłakany stan Siedmiogrodu i zapewnienia o gotowości do wsparcia jej starań o odzyskanie władzy⁵³. Panowanie Zapolyów zostało tu przedstawione jako część porządku wyższego rządu, dlatego jego naruszenie – przez usunięcie z kraju prawowitej dynastii i powierzenie rządów obcym („gens peregrinus”) – skutkuje bezmiarem plag. Izabela w odpowiedzi nawiązała do tułaczki Izraelitów, Ulissesa i Eneasza⁵⁴. Przesłanie nie budzi wątpliwości: tylko przywrócenie na tron królowej i jej syna jest w stanie położyć kres tyranii i wszelkim nieszczęściom.

Opis rządów Izabeli po powrocie do Siedmiogrodu (ks. VI) nie przedstawia tak jednoznacznego obrazu, jak można by się spodziewać po posępnym nastroju księgi piątej. Czytamy o śmierci Piotra Petrovicza, tragicznej historii niewiernej żony Jánosa Töröka – Anny Kendy, wreszcie – o straceniu na rozkaz królowej trzech możliwych, oskarżonych o spisek: Ferencza Bebeka, Ferencza i Antała Kendych (1558)⁵⁵. Schesaeus dodał jeszcze obszerny ekskurs o szerzeniu się na Węgrzech i w Siedmiogrodzie kalwinizmu. Fragment ten ma charakter nie tyle kronikarski, ile polemiczny⁵⁶. Po śmierci Petrovicza królowa starała się wprowadzić Jana

⁵² Współcześnie znanych jest pięć kopii (w przypadku *Historii Anny Kendy* z księgi szóstej – cztery). Pierwsze swobodne tłumaczenie na niemiecki (bez podania autorstwa) pochodzi z roku 1667. Na węgierski tłumaczono dzieło dopiero w wieku XX. Por. G. Szekfű, *Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban*, „Magyar Könyvszemle”, 1906, 4, s. 321-334; P. Kulcsár, *Inventarium*, s. 470-471; *Die deutsche Literatur*, s. 167.

⁵³ Por. „Sceptra sui regni peregrinae tradere genti / Quam male sit tutum, sero didic-itque videtque. / Tu miseris sperata salus, tu portus egenis / Regali cum stirpe manes divinae nutrix” (RP V, 529-535, s. 198-199).

⁵⁴ Por. RP V, 555-560 (s. 199).

⁵⁵ Por. RP VI, 388-743 (s. 218-226). Por. I. Hegedűs, *Schesaeus Keresztély Kendi Anna históriája (Latin szerelmi elegia 1557-ből)*, „Irodalomtörténet”, 5, 1916, 1-2, s. 1-15.

⁵⁶ Por. RP VI, 35-284 (s. 210-216).

Zygmunta w sprawy państwowe – jako „zrodzonego z króla” („rege satus”; RP VI, w. 369). Relacja o spisku Bebeka i Kendych ma u Schesaeusa nieco dwuznaczną wymowę. Nie skrytykował otwarcie postępowania królowej, przedstawił nawet jej argumenty (RP VI, w. 713-732), ale jednocześnie wyraził ból spowodowany opisywanymi wydarzeniami, co sugeruje też związek ze sprawą Anny Kendy⁵⁷. Zaraz po historii spisku ukazał koniec życia Jagiellonki. Rychły zgon królowej może nasuwać czytelnikowi pytanie o związek przyczynowy między krwawą rozprawą z możliwymi a śmiercią. Księgę szóstą kończy pochwalny czterowiersz o Izabeli. Główną zasługą zmarłej jest to, że dała syna „rodu królewskiego”, który zapewni przyszłość krajowi⁵⁸.

Niejednoznaczna wymowę ma też kolejna księga opisująca początki panowania Jana Zygmunta. Większą jej część wypełniają informacje o zawirowaniach politycznych i wojnie wywołanej na skutek buntu Melchiora Balassy, a także powstaniu Szeklerów z 1562 r., a więc o okolicznościach wysoce niesprzyjających prezentacji sukcesów młodego Zapolyi. Władca był zmuszony zwrócić się przeciw własnym poddanym, a jego panowanie sprawia wrażenie serii walk powodujących tytułowy upadek Węgier. Sukcesy opisywane przez Schesaeusa w księdze ósmej (zdobycie Szatmáru przez Stefana Batorego, wyprawa Jana Zygmunta przeciw Balassie w latach 1564-65) nie miały trwałego wymiaru: zdobycze terytorialne szybko utracono, a twierdzę Erdőd udało się zdobyć tylko dzięki pomocy osmańskiej. Schesaeus wplótł narrację o wydarzeniach w Siedmiogrodzie do opowieści o panowaniu i upadku hospodara mołdawskiego Jakuba Heraklidesa Despota (RP VII, w. 773-1187). Ta część ma podobny charakter, co bardzo popularna ówczesnie historia Anny Kendy z księgi szóstej.

Zamykająca epos księga relacjonuje dysputę religijną w Alba Iulia, toczoną w obecności Jana Zygmunta. Miała ona ukazać błędy doktryny unitariańskiej. Dalej autor przedstawia starania osłabionego chorobą Zapolyi o zapewnienie państwu bezpiecznego bytu po swojej śmierci. Działania dyplomatyczne – jak wysłanie poselstw do Porty i do Maksymiliana II – wynikają z przeczucia zbliżającego się końca (RP XII, w. 340). Rokowania z Habsburgiem doprowadzają do pokoju (1570). Podobnie jak w przypadku opisów polityki tureckiej Jana Zygmunta, jako

⁵⁷ Por. I. Horn, *Hit és hatalom*, s. 173-174.

⁵⁸ Por. RP VI, 789-792 (s. 227).

główny powód ugody, której skutkiem była przecież rezygnacja z tytułu królewskiego, podał Schesaeus troskę o zachowanie w całości państwa siedmiogrodzkiego.

Śmierć dosięga Zapolyę jeszcze w trakcie starań dyplomatycznych m.in. o małżeństwo z księżniczką bawarską Marią. Schesaeus wymienia znaki poprzedzające zgon władcy: powodzie, upały, pożary miast, trzęsienie ziemi. Jan Zygmunt umiera udręczony chorobami i troskami, po życiu pełnym niebezpieczeństw i licznych przeciwności:

Pene ipso aetatis precioso in flore virentis
 Ante diu variis morbis curisque molestis
 Consumptus, miserae post tanta pericula vitae
 Casusque innumeros et taedia mille laborum,
 Exuviis animae mortali hac carne relictis,
 Falcigerae oppressus graviore tyrannide mortis
 Fata subit Princeps [- -].⁵⁹

Poeta ubolewa nad nietrwałością i zmiennością wszystkiego w obliczu śmierci i sławi przymioty zmarłego: zalety umysłu i ducha „chorowitego, kruchego” młodzieńca, dzielność, płomienny zapał. Gdyby nie wyrok nieubłaganej natury, panowanie Jana Zygmunta, „zwierciadła książąt”, obfitowałyby w jeszcze więcej dowodów cnót monarszych⁶⁰. Fragment ten podsumowuje cytat z *Odysei* – nie wszyscy zostali jednakowo obdarzeni zaletami, przymioty ciała i umysłu często nie idą w parze, a osoba ułomna na ciele może odznaczać się obyczajami i cnotami umysłowymi⁶¹. Ostatnia księga eposu jest niedokończona. Zachowany fragment dotyczy wykonania testamentu Jana Zygmunta, sprawy wyboru następcy i królewskiego pogrzebu Zapolyi.

Epos Christiana Schesaeusa mógł pełnić ważną rolę w upamiętnieniu postaci Jana Zygmunta, ale tak się nie stało z kilku powodów. Po pierwsze, na przeszkodzie stanął przede wszystkim podział tekstu i niezależna recepcja poszczególnych jego części, przy czym znaczne partie długo pozostawały w rękopisie. Po drugie, kolejne pokolenia czytelników

⁵⁹ RP XII, 426-432 (s. 328).

⁶⁰ RP XII, 441-443, 444-448 (s. 328).

⁶¹ RP XII, 449-453 (s. 328). Por. też Homer, *Odyseja*, ks. VIII, w. 167-175 (por. tł. i oprac. J. Parandowski, Warszawa 1998, s. 105; tł. L. Siemieński, oprac. Z. Kubiak, Warszawa 1990, s. 115).

najbardziej cenily plastyczne opisy wojen tureckich, atrakcyjne historie i pojedyncze wątki. Autorski zamiar, aby epos slawil imie Jana Zygmunta i bronil jego pamieci, mial niewielkie szanse na realizacje juz w 1571 r., gdy prase drukarska opuścila tylko czesc dzieła, opisujaca glownie zmagania z Osmanami. W oparciu o nia trudno bylo spopularyzowac wizerunek Jana Zygmunta – lennika Wysokiej Porty. Próba heroizacji wladcy byl opis zwyciestwa nad Tatarami z ksiegi jedenastej. Niewydana czesc eposu odznaczala sie niespojnoscia, co dodatkowo oslabialo przekaz.

Najwieksze dzieło saskiego epika nie stalo sie zatem *gesta* Jana Zygmunta, a raczej – niejednorodnym freskiem, na ktorym postac wladcy pojawia sie tylko w niektorych scenach. Tytul przyjetý przez Schesaeusa rowniez swiadczy o niekonsekwencji, choc – z drugiej strony – lepiej oddaje tresc utworu. Dzieje „upadku” królestwa nie przystaja do apoteozy dokonana mlodego Zapolyi. Takie zadanie utrudnialy zreszta: polityczna niesamodzielnosc „poddanego losowi” wladcy, polityka lawirowania miedzy mocarstwami, straty terytorialne i rezygnacja z tytulú królewskiego. Stad tez wymowa eposu jest sprzeczna – gloryfikuje walke z Turkami, ale jednoczesnie broní realizmu Jana Zygmunta. W ten sposob daly o sobie znac trudnosci, z jakimi przychodzilo sie zmierzyc autorowi opisujacemu wydarzenia wspolczesne i nie poddajace sie latwej ocenie. Schesaeus podjal wysilek, aby opowiedziec o nich za pomoca kodu czytelnego dla elit europejskich. *Ruinae* sa proba usprawiedliwienia polityki Jana Zygmunta i wyrazem przywiazania do idei jednoscí Węgier oraz do ksztaltujacej sie tozsamosci siedmiogrodzkiej. Postac mlodego Zapolyi, lacznaca tradycje Królestwa Węgier ze wspolczesnoscia, przynalezy do obu tych sfer i jako taka w zamysle autora miala byc punktem odniesienia dla poddanych i jego nastepcy.

András Valkai

Jednym z najwazniejszych przejawów zainteresowania historia w literaturze dawnego Królestwa Węgier w XVI w. byla popularnosc utworów okreslanych jako „pieśni historyczne” (węg. *históriás énekek*), a przez wspolczesnych – takze jako „kroniki” czy „historie”. Nie mozna w tym wypadku mowic o jednym gatunku literackim. Byl to nurt pisarstwa scisle powiazany z muzyka, majacy wiele wspolnego z europejskim romanssem i rozwijajacy sie na Węgrzech w okresie od XV do XVII w. Najwiekszy

okres popularności tego typu pisarstwa przypadł na XVI stulecie⁶². Z okresu od 1530 do 1630 r. znanych jest ok. 180 utworów. Bez wątplenia istotnym bodźcem dla rozwoju „pieśni” był upadek średniowiecznych Węgier, wojny tureckie i zainteresowanie, jakie budziły na Węgrzech i poza nimi. Tematyka „kronik” obejmowała historie biblijne, mitologiczne, legendy. Wśród tych o tematyce historycznej, obok pieśni dotyczących dawniejszych wydarzeń, powstawały także opisujące niedawną przeszłość relacje (węg. *tudósító énekek*). Węgierska historia historiografii nie skupiała się szczególnie na tym nurcie literatury historycznej, ograniczając się zasadniczo do omówienia twórczości najbardziej znanego autora, Sebestyéna Tinódiego (ok. 1510-66)⁶³. Główny udział w opracowaniu „pieśni” mieli historycy literatury i historycy muzyki⁶⁴.

András Valkai urodził się najprawdopodobniej w 1540 r. w Valkó w siedmiogrodzkim Kalotaszeg (Magyarvalkó, rum. Văleni), w starej rodzinie szlacheckiej. W 1559 r. rozpoczął karierę urzędniczą w kancelarii siedmiogrodzkiej najpierw jako notariusz kancelarii większej, a następnie – mniejszej, zajmującej się sądownictwem. Z 1572 r. pochodzi wzmianka o tym, że pełnił funkcję asesora. Na tym stanowisku pozostał do śmierci (1586 lub 1587). Valkai kształcił się w Siedmiogrodzie (Kolozsvár) i nie zachowały się żadne informacje o jego studiach zagranicznych. Był unitarianinem, które to wyznanie miało wielu zwolenników wśród elity siedmiogrodzkiej, także urzędniczej⁶⁵. Praca w kancelarii ułatwiała nawiązywanie kontaktów

⁶² Por. *A magyar irodalom története*, s. 274; *A magyar irodalom története*, szerk. I. Sőtér, 1. köt.: *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. T. Klaniczay, Budapest 1964, Akadémiai Kiadó, s. 388.

⁶³ Por. E. Bartoniek, *Fejezetek*, s. 118-124 („historiografia ludowa”); P. Gunst, *A magyar történetírás*, s. 103.

⁶⁴ Por. B. Szabolcsi, *A magyar zene évszázadai. Tanulmányok*, 1. köt.: *A középkortól a XVII. századig*, Budapest 1959, Zeneműkiadó Vállalat, s. 118-137. Na temat typologii i tradycji badawczej zob.: *A magyar irodalom története*, s. 274-285, 310-322; A. Parádi, *Széphistória és irodalomtudomány*, [w:] *A magyarságtudományok önértelmezései*, szerk. I. Dobos, S. Bene, Budapest 2009, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, s. 30-35; A. di Francesco, *Toposz és formula a magyar historiad énekekben*, [w:] *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. I. Bitskey, A. Tamás, Debrecen 1994, Kossuth Lajos Tudományegyetem, *Studia Litteraria*, 32, s. 63-71; *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika*, szerk. I. Csörsz Rumen, Kolozsvár 2008, Kriterion; *Magyarország zenetörténete*, szerk. B. Rajeczky, 2. köt.: *1541-1686*, Budapest 1990, Akadémiai Kiadó.

⁶⁵ Por. *Régi magyar költők tára. XVI. századbeli magyar költők művei*, szerk. B. Varjas, 9. köt., szerk. I. Horváth et al., Budapest 1990 (dalej jako: RMKT, IX), Akadémiai Kiadó, s. 541; L. György, *Valkai András életéhez*, „Erdélyi Múzeum”, 1930, s. 292-294; idem,

z najważniejszymi osobami w państwie oraz dostęp do biblioteki, w tym do prac rękopiśmiennych. Ówczesny kanclerz Mihály Csáky (ok. 1492-1572), wychowawca i zaufany doradca Jana Zygmunta, zgromadził wokół siebie dobraną grupę zdolnych osób. Tworzyli ją m.in. Sándor Kendy, Pál Szigethy, późniejsi członkowie rady książęcej – János Gálffy (podskarbi i wychowawca Zygmunta Batorego), László Sombory⁶⁶. Valkai był zatem ściśle związany z kręgiem urzędniczym pracującym na rzecz władcy i współdziałającym z czołowymi politykami Siedmiogrodu. Unitariańskie wyznanie łączyło go zarówno z kanclerzem Csákym, jak i z Kacprem Bekieszem (Valkai żywił nadzieję, że obejmie on tron siedmiogrodzki, a o tych sympatiach mogłyby świadczyć dedykacje niektórych utworów Bekieszowi)⁶⁷, choć służył także Stefanowi i Krzysztofowi Batorym.

Twórczość Andrása Valkaiego obejmuje sześć pisanych wierszem utworów historycznych. Najwcześniejszym jest *Bánk bán históriája* (1567, wyd. 1574, bez dedykacji), opowiadający słynną historię Banka, palatyna króla Węgier Andrzeja II i zabójcy królowej Gertrudy. Był to największy sukces Valkaiego – w latach 1574-80 dzieło ukazało się pięciokrotnie. Jego pozostałe „pieśni historyczne” doczekały się już tylko pojedynczych edycji⁶⁸. Zdaniem wydawcy oprócz zachowanych tekstów musiała jeszcze istnieć obszerniejsza kronika napisana przed 1567 r., w której Valkai opisał „huńską” genealogię Węgrów⁶⁹. Wszystkie znane nam dziś wierszowane „historyje” Valkaiego cechuje tematyka historyczna, ale objętością i aktualnym przesłaniem wyróżnia się *Genealogia historica*.

Pełny tytuł utworu to *Genealogia historica regum Hungariae ab Adam protoplasta ad serenissimum usque Iohannem Secundum regem etc., Az az az magyar királyoknac eredetekről és nemzetségekről valo szép historia az első*

Valkai András. *Egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században*, Kolozsvár 1947, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet; *A magyar irodalom története*, s. 402-403; A. Pécsi, *Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig*, Budapest 1938; I. Horn, *Hit és hatalom*, s. 65. O M. Csákym por. ibidem, s. 161-170.

⁶⁶ Por. I. Horn, *Hit és hatalom*, s. 219.

⁶⁷ Por. ibidem, s. 185.

⁶⁸ W kolejności powstania są to: *Genealogia historica / Az magyar királyoknac eredetekről* (1567, wyd. 1576, dedyk. Janowi Zygmuntowi), *Hariadenus tengeri tolvaj históriája* (1571, wyd. 1573, dedyk. M. Csáky'emu), *Károly császár hada Afrikában* (1571, wyd. 1573, dedyk. K. Bekieszowi), *János pap-császár birodalma* (1573, wyd. 1573, dedyk. S. Batoremu) i *Albinus és Rosimunda históriája* (1579, wyd. 1580, dedyk. J. Gálffy'emu). Por. RMKT, IX, s. 542 nn.; P. Kulcsár, *Inventarium*, s. 561-562.

⁶⁹ Valkai sam odsyła do tego utworu. Por. RMKT, IX, s. 542.

Adamtól az felséges masodic Ianos kiralyig (*Genealogia historica* [– –], to jest historia o pochodzeniu i rodach królów węgierskich, od pierwszego Adama do najjaśniejszego króla Jana II). Tekst powstał w 1567 r., jedyne współczesne wydanie ukazało się w Kolozsvár w 1576 r. w drukarni Gáspára Heltaiego⁷⁰. Adnotacja na początku tekstu wskazuje melodię, na jaką *Genealogia* miała być wykonywana (*Arpad vala fö az Kapitanságba*). Jest to incipit „historyi” Ambrusa Göröcsöniego o królu Macieju Korwinie (*Mátyás király históriája*, ok. 1567, wyd. 1574). Nie mamy pewności, czy wskazówka ta pochodzi od samego Valkaiego. Inne „historyje” z tego okresu, które, według wydawców, miały być śpiewane na tę samą melodię, to m.in. kontynuacja Göröcsöniego (Miklós Bógati Fazakas, *Mátyás király*, 1576, wyd. 1577), anonimowa pieśń o oblężeniu Szigetváru w 1566 r. (*Az Szigetvárnak veszéséről*, 1566, wyd. XVI w.), *Trója megszállásáról* Ferenc Hunyadiiego (*O zdobyciu Troi*, 1569, wyd. 1577), Mátyása Kozárváriego (Gosárváriego) *Régi magyaroknak első bejövésekről* (*O pierwszym osiedleniu się Węgrów*, wyd. 1579)⁷¹. Mamy zatem do czynienia z melodią popularną w latach siedemdziesiątych XVI w. i wykorzystywaną w pieśniach o tematyce historycznej.

Genealogia jest dedykowana Janowi Zygmunutowi, któremu Valkai poleca swoją służbę i życzy, aby panował dla pomyślności Węgrów oraz zachowania ich złąkanego królestwa⁷². Dedykacja zapowiada treść – rodowód „wybranego króla i księcia” Jana II. W ten sposób Valkai określa zasadniczy temat i cel swojej historii: chce wykazać ciągłość między tradycją dynastyczną Węgrów a panowaniem Jana Zygmunta. Takie przesłanie ma wzmacniać akrostych. Jego treść niemal dokładnie powtarza łacińską dedykację *Genealogii*⁷³.

Valkai – jak czytamy w pierwszych zwrotkach – opowiada dzieje od stworzenia świata do panowania Jana Zygmunta⁷⁴. Wzorem kronik opisuujących historię świata (węg. *világkrónikák*) sięga do genealogii biblijnej.

⁷⁰ *Régi Magyar Nyomtatványok* (dalej jako: RMNy) 368, RMK I. 121. Pozostaje w sferze domysłów, czy i w jaki sposób utwór był rozpowszechniany przed publikacją. Analiza filologiczna sugeruje, że tekst został wydany z jednego z odpisów, prawdopodobnie bez udziału autora. Świadczą o tym błędy tekstu drukowanego (por. RMKT, IX, s. 546).

⁷¹ Por. B. Szabolcsi, *A magyar zene*, s. 123-125; RMKT, IX, s. 545; K. Csomasz Tóth, *A XVI. század magyar dallamai*, Budapest 1958, *Régi Magyar Dallamok Tára*, I. köt., 82 sz.

⁷² Por. A. Valkai, *Az magyar királyoknac eredetéről*, [w:] RMKT, IX, s. 22.

⁷³ Por. RMKT, IX, s. 545.

⁷⁴ Por. A. Valkai, *Az magyar királyoknac*, w. 9-16 (s. 22). Por. analogiczne fragmenty: ibidem, w. 3157-3160 (s. 113), 3209-3212 (s. 115).

Zaczyna ją do Noego, po czym od jego syna, Chama, wywodzi Węgrów⁷⁵. Skupia się na historii huńskiej i Attyli („pierwszym przybyciu Węgrów”). Jak zauważył Pál Ács, postać Attyli służy Valkaiemu za umoralniający przykład zmienności ziemskiej potęgi i *translatio imperii*⁷⁶. Od Attyli autor przechodzi do Arpada, „drugiego przybycia Węgrów”, a następnie – do pierwszego króla, św. Stefana. Przy niektórych władcach rezygnuje ze zwięzłego opisu. Dzieje się tak w przypadku Piotra Orseolo (w. 557 nn.), gdyż jego postać służy Valkaiemu za egzemplum złych skutków rządów obcego władcy: pisarz kieruje do słuchaczy – Węgrów – napomnienie: „bo często pragniecie obcego pana” (w. 560). Godność królewska dla obcego oznacza „zmiianę królestwa”, a Piotr I utożsamiony zostaje z Niemcami i sprzyjaniem obcym. Inny jest więc w takim kontekście obraz częstych zmian, jakie zachodzą na tronie w obrębie jednej i rodzimej dynastii, te bowiem nie spowodują upadku na kraj⁷⁷. Sytuację sprzed wieków Valkai odnosi wprost do czasów mu współczesnych: „Takie są sprawy i teraz u Węgrów, spiskują przeciw swym władcom, zdradzają prawowitych panów, prawdę rzekę, dzielnie wystąp przeciw nim”⁷⁸. Ubolewa nad niewiernością Węgrów wobec władców, którym składali przysięgę. Inną przyczyną upadku kraju jest też rozbitcie na stronnictwa, dlatego, jeśli będzie trwało, Bóg nadal będzie doświadczał Węgrów⁷⁹, bo wierność nakazom bożym ma iść w parze z wiernością prawdziwemu władcy.

Pozytywnymi bohaterami są Andegawenowie i Jagiellonowie. Valkai nie postrzega ich jednak jako „obcych”. Negatywnie ocenia Albrechta

⁷⁵ Ibidem, w. 245 nn. (s. 29 nn).

⁷⁶ Por. P. Ács, *Attila-kultusz a Báthory-korban*, [w:] *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. L. Jankovits, G. Kecskeméti, Pécs 1996, Janus Pannonius Tudományegyetem, s. 114-115; T. Kruppa, *Tradycja rodzinna i mit genealogiczny w zwierciadle probatoriańskiej i antybatoriańskiej propagandy*, [w:] *Latinitas Hungarica. Łacina w kulturze węgierskiej*, tł. J. Snopek, red. J. Axer, L. Szörényi, Warszawa 2013, DiG, s. 139-160.

⁷⁷ Por. A. Valkai, *Az magyar királyoknac*, w. 1336-1340 (s. 61).

⁷⁸ Ibidem, w. 617-620 (s. 40).

⁷⁹ Por. ibidem, w. 621-648 (s. 40). Na temat toposu „kary za grzechy” w węgierskiej literaturze XVI w. zob. S. Öze, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet...”*. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Budapest 1991, Magyar Nemzeti Múzeum. Por. także P. Ács, *„Apocalypsis cum figuris”*. *A régi magyar irodalom történelemképe*, [w:] idem, *„Az idő ósága”*. *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Budapest 2001, Osiris, s. 149-164.

I Habsburga i Władysława V. Wychwala odwagę Władysława Warneńczyka (w. 2236-2240), przedstawia zwięzłą genealogię Władysława Jagiellończyka, według której miał on pochodzić od Jadwigi, a tym samym jest „z królewskiego rodu węgierskiego” (w. 2815). Rządy Władysława odznaczały się pokojem i przestrzeganiem prawa⁸⁰. Znacznie więcej uwagi poświęca Ludwikowi II – za jego panowania przecież pojawia się w polityce Jan Zapolya, przez wielu uznawany za następcę króla na wypadek jego bezpotomnej śmierci⁸¹. Sam Zapolya, jak podkreśla Valkai, został koronowany „przez Węgrów”, dlatego nieliczni, sprzeciwiający się temu i próbujący sprowadzić innego władcę, uznawani są za zdrajców⁸². Ferdynand I występuje jako „król niemiecki”. Valkai powraca do formuły zastosowanej przy charakterystyce Piotra – zdrada niszczy dobre imię Węgrów, stronnictwa przyczyniają się do rozdarcia kraju, za co spotyka je kara Boża. Wzywa Węgrów do wierności władcy i porzucenia „nieużytecznego pana”⁸³.

Valkai wylicza następnie negatywne przykłady obcych na tronie węgierskim. Panowanie Niemca zawsze miało opłakane skutki – świadczyć mają o tym historie Piotra, Ottona, Zygmunta, Albrechta I i Władysława V. Valkai nie ceni także władców wstępujących na tron za sprawą małżeństw dynastycznych⁸⁴. Przykłady złych królów służą wzmocnieniu argumentacji za Janem Zapolją, a przeciw Ferdynandowi I Habsburgowi.

Ostatnim władcą przedstawionym w *Genealogii* jest Jan Zygmunt. Valkai zaznaczył, że wywiódł jego pochodzenie od Taksonya, ojca księcia Gézy i dziada króla Stefana I (w. 3072). Winą za zajęcie Budy przez Turków obarcza „Niemca”. Habsburg nie jest w stanie obronić Węgier przed podbojem osmańskim. Wydarzenia lat czterdziestych XVI w. mają potwierdzać zasadę, że nigdy nie można ufać obietnicom Niemców, którzy nie przyszli z pomocą⁸⁵.

Valkai ponownie i zdecydowanie wypomina Węgom ich „głupotę”, polegającą na tym, że nie chcą panowania „węgierskiego księcia” („Myszę, że wasze żołądki stały się niemieckie”; w. 3124). Słowa o głupocie i upodobaniu do obcych władców powtarza niemal dokładnie za kroniką Sebestyena

⁸⁰ Por. A. Valkai, *Az magyar királyoknac*, w. 2825-2828 (s. 104).

⁸¹ Por. ibidem, w. 2857-2864 (s. 105).

⁸² Por. ibidem, w. 2949-2956 (s. 107-108).

⁸³ Ibidem, w. 2965-2972, 2997-3000 (s. 108-109).

⁸⁴ Por. ibidem, w. 3001-3024 (s. 109).

⁸⁵ Por. ibidem, w. 3113-3116 (s. 112).

Tinódiego (*Az János király fiáról való szép krónika – Kronika o synu króla Jana, ok. 1553*)⁸⁶. Historia panowania Jana II obejmuje u Valkaiego także wydarzenia lat 1551-52: przekazanie władzy nad Siedmiogrodem przez Jerzego Martinuzziego Ferdynandowi I i opuszczenie kraju przez Izabelę z synem. W 1556 r. Węgrzy ponownie wzięli sobie do serca dobro kraju i za radą Piotra Petrowicza sprowadzili z powrotem królową i Jana Zygmunta. Valkai kończy część historyczną kierowanymi do Boga podziękowaniami za powrót Zapolyów⁸⁷. Następnie ponownie przypomina, tym razem w skrócie, genealogię władców Węgier – od ojca Gézy, Taksonya, po Jana Zygmunta (w. 3157-3208), w którą wplótł również dzieje dynastii Jagiellonów, od małżeństwa Jadwigi z Jagiełłą począwszy. Według Valkaiego synami Jadwigi byli Władysław i Kazimierz, późniejsi królowie (w. 3197-3200).

Genealogia Jagiellonów ma zwrócić uwagę na królewskie pochodzenie Jana Zygmunta i uzasadnić jego prawo do tronu. Valkai nie skupia się na zasługach Jana Zapolyi i jego rodzimym rodowodzie, przypomina tylko o tym, że dowiódł pochodzenia Jana Zygmunta od Adama, przez Noego, Attyłę i Taksonya⁸⁸. Cały utwór kończy prośba do Boga o pomyślność dla władcy oraz wezwanie Węgrów, aby wiernie mu służyli, gdyż tylko w ten sposób mogą przetrwać i doczekać szczęśliwych czasów. Ponadto, Valkai wychwala łaskawość, pobożność i sprawiedliwość króla i życzy mu, by „żył długo [– –], a Bóg powiększył jego królestwo”⁸⁹.

W roku wydania *Genealogii* życzenia te były już od pięciu lat nieaktualne. Czy to samo można powiedzieć o całym dziełku siedmiogrodzkiego kancelisty? Analiza tekstu podsuwa przeciwną odpowiedź. *Genealogia* straciła co prawda na znaczeniu jako głos w polemice na rzecz praw Jana Zygmunta do tytułu królewskiego, co w latach sześćdziesiątych XVI w. było przedmiotem sporu w relacjach Siedmiogrodu z Habsburgami. O druku zdecydowała jednak zapewne antyhabsburska wymowa utworu, obecna w wielu tekstach z tego okresu, w tym również w drugim popularnym dziełku Valkaiego o banie Banku⁹⁰. *Genealogia* dostarczała wielu przykładów historycznych na

⁸⁶ Por. RMKT, IX, s. 549.

⁸⁷ Por. A. Valkai, *Az magyár királyoknac*, w. 3145-3149, 3153-3156 (s. 113).

⁸⁸ Por. ibidem, w. 3157-3160 (s. 113), w. 3209-3212 (s. 115).

⁸⁹ Ibidem, w. 3224-3226, 3229-3236 (s. 115-116).

⁹⁰ Por. RMKT, IX, s. 546. Por. I. Bitskey, *História és politika (Leonhardus Uncius verseskötete a magyár történelemről)*, [w:] idem, *Mars és Pallas*, s. 87-106 (wersja niemiecka: *Historie und Politik (Gedichtband von Leonhardus Uncius über die ungarische Geschichte)*, „Camoenae Hungaricae”, 3, 2006, s. 89-104).

rzecz strony antyhabsurskiej, zwolenników rodzimego władcy i związków z Polską. Po śmierci Jana Zygmunta i wyborze Stefana Batorego ideowego wsparcia potrzebowało także całe państwo siedmiogrodzkie. Taką rolę spełniała popularna kronika Valkaiego, z poczem władców węgierskich prowadzącym do Zapolyów. W roku wydania (1576), kiedy Stefan Batory obejmował rządy w Rzeczypospolitej, dodatkowego znaczenia nabierały fragmenty o polsko-węgierskich związkach dynastycznych. Do takiej retoryki odwoływali się w tym czasie mówcy, politycy i pisarze, wskazując na odwieczną *conformitatem* Polski i Węgier⁹¹.

Wierszowana kronika Valkaiego miała ukształtować pamięć o Janie Zygmuncie Zapolyi. W tym celu został włączony w poczet władców węgierskich, a co więcej, wpisany – wraz z najnowszymi dziejami Węgier – w historię świętą i uniwersalną. Jego dzieło to rodzaj popularnej kroniki, „historija” z elementami katalogu królów, a zarazem galerii przodków Jana Zygmunta⁹². Można wskazać na podobieństwa ze związką kroniką królów węgierskich autorstwa Abrahama Bakschayego⁹³. Połączenie historii uniwersalnej z narodową zbliża z kolei *Genealogię* Valkaiego do kompendiów historii świata, jak np. kroniki Istvána Székelya, którą także cechuje nastawienie antyhabsburskie⁹⁴. Podobną wymowę propagandową miała łacińska wierszowana historia Węgier Leonharda Unciusa z 1579 r., gdzie przedstawienie rodzimych dziejów dostarczało argumentów za „królestwem narodowym” pod berłem Stefana Batorego⁹⁵. Tradycja daw-

⁹¹ Por. L. Hopp, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*, Budapest 1992, Balassi; G. Gömöri, *Postać króla polskiego Stefana Batorego w świetle ówczesnej poezji*, [w:] *Węgry – Polska w Europie Środkowej. Historia – literatura*, red. A. Cetnarowicz, C. G. Kiss, I. Kovács, Kraków 1997, Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, s. 66-77; I. Horn, *Báthory István uralkodói portréja*, [w:] *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. N. G. Etényi, I. Horn, Budapest 2008, L’Harmattan, s. 363-400; *Janus Pannonius*, s. 975-992 (mowy F. Kovácsóczyego z 1581 i 1586 r.).

⁹² Por. B. Pfeiffer, *Caelum et regnum. Studia nad symboliką państwa i władcy w polskiej literaturze i sztuce XVI i XVII wieku*, Zielona Góra 2002, Wyd. Uniwersytetu Zielonogórskiego, s. 164-221, 247 (rozdział poświęcony „alegorii pamięci”); H.-J. Bömelburg, *Das polnische Geschichtsdenken und der Piasten- und Jagiellonenkult in der Frühen Neuzeit*, [w:] *Die Konstruktion*, s. 217-219 (o katalogach władców).

⁹³ Por. A. Bakschay, *Chronologia de regibus Hungaricis*, Cracoviae 1567.

⁹⁴ Por. I. Székely, *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól*, Craccoba 1559.

⁹⁵ Por. I. Bitskey, *História*; B. Trencsényi, *Patriotism and elect nationhood in early modern Hungarian political discourse*, [w:] *Whose love*, s. 510-511. Por. też M. Papp, *Brutus J. Mihály és Báthory István magyar humanistái*, Budapest 1940.

nych Węgier odgrywała w tym okresie znaczną rolę w realizacji planów politycznych tego władcy⁹⁶. Także utwór Valkaiego utrwał wizję historii Węgier, której najważniejszymi aktorami byli władcy z rodzimej dynastii – w tym ujęciu, oprócz Arpadów, również Andegawenowie, Jagiellonowie i oczywiście Maciej Korwin. Takie wyobrazenie dziejów miało prowadzić do konkluzji, że ich naturalną konsekwencją jest panowanie Zapolyi. Był to zapewne wyraz poglądów środowiska Valkaiego, elity urzędniczej Siedmiogrodu za panowania Jana Zygmunta i Stefana Batorego, w szczególności zaś unitarian pokładających wielkie nadzieje w młodym Zapolyi. Tym, co mogło osłabiać propagandową rolę *Genealogii* po śmierci Jana Zygmunta, był fakt, że nie objaśniała ona sensu tego panowania i jego skutków, m.in. powstania zależnego od Imperium Osmańskiego Księstwa Siedmiogrodzkiego. Valkai kładł nacisk na osobistą lojalność wobec prawowitego władcy i tej prawowitości postanowił dowieść. Efektem nie była zatem przede wszystkim apologia Jana Zygmunta, ale osadzenie jego postaci w historii, włączenie w tradycję Korony węgierskiej, w dzieje rodzime i powszechne, a jednocześnie wykorzystanie ich w bieżącym sporze o tożsamość i tradycję historyczną.

Demeter Csanádi

Z tego samego środowiska, co András Valkai, wywodził się Demeter Csanádi. Nie znamy dat życia, z wydań żywotu Jana Zygmunta jego autorstwa wynika, że zmarł po 1583 r. Unitarianin, tak jak Valkai, podobnie jak tamten pracował w kancelarii siedmiogrodzkiej kierowanej przez Mihály Csákyego⁹⁷. Znany jest tylko jeden utwór jego autorstwa, życiorys Jana Zygmunta z 1571 r., napisany w Tordzie (rum. Turda)⁹⁸. Tekst doczekał się wielu wydań, ale zachowało się niewiele egzemplarzy⁹⁹.

⁹⁶ Por. T. Kruppa, *Szent István kultusza a Báthoryak Erdélyében*, [w:] „*Hol vagy, István király?*” *A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. S. Bene, Budapest 2006, Gondolat, s. 57-62; idem, *Tradycja rodzinna*, passim (zwłaszcza s. 147-150); I. Horn, *Báthory István*.

⁹⁷ Por. I. Horn, *Hit és hatalom*, s. 65-66, 219; A. Pécsi, *Az erdélyi fejedelmi kancellária*, s. 46; L. György, *Valkai András. Egy kalotaszegi énekszerző; Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, 2. köt., Budapest 2004, s. 116.

⁹⁸ Por. D. Csanádi, *Vita Joannis Secundi electi Hungariae regis*, [w:] *Régi magyar költők tára. XVI. századbeli magyar költők művei*, 7. köt.: 1566-1577, közzéteszi L. Dézsi, Budapest 1930 (dalej jako: RMKT, VII), s. 213-219.

⁹⁹ Dawniejsi badacze i bibliografowie (Ferenc Toldy, Károly Szabó) przypuszczali, że pierwsze wydania ukazały się ok. 1571 r. w Debreczynie i w Kolozsvárze. Późniejsze studia Lajosa Dézsiego wykluczyły Kolozsvár jako miejsce równoczesnej edycji (RMKT,

Utwór Csanádiego liczy 216 wierszy, ujętych w zwrotki po cztery wersy. Budowa wiersza i układ rymów pozwalają zaklasyfikować go do „historyj”. Historycy literatury poświęcali tekstowi niewiele uwagi, traktując go jako nieudane naśladownictwo poetyki Tinódiego lub jego gorszą kontynuację¹⁰⁰. Dla historyków z kolei *Vita* przedstawiała ograniczoną wartość źródłową, nie niesie bowiem oryginalnych informacji o życiu Jana Zygmunta, i interpretuje je w bardziej ogólny sposób. Właśnie z tego powodu, biorąc pod uwagę popularność utworu, uważam, że można przypisać mu o wiele większą rolę w kształtowaniu pamięci o ostatnim Zapolym.

W pierwszych jedenastu zwrotkach Csanádi zamieszcza rozważania o zmienności losu i stosunku człowieka do wyroków boskich (w. 1-44). Centralną część poematu wypełnia opowieść o życiu Jana Zygmunta (w. 45-168), a zakończenie (w. 169-208) odnosi się do autora, roku i miejsca powstania utworu. W akrostychu kryje się nazwisko Csanádiego i przedmiot jego rozważań – „przesłe sprawy”¹⁰¹.

Według Csanádiego na świecie nie ma nic stałego, a obroty losu (*szerencse*) nie zależą ani od historii, ani od wpływu człowieka. Przeszłość pokazuje, że wzrostem i upadkiem mocarstw kieruje sprawiedliwy Bóg¹⁰² i to w Jego rękach spoczywa los, tak dobry, jak zły, człowiek zaś nie jest w stanie objąć rozumem Jego wyroków. Życie ludzkie zostało zdeterminowane jeszcze przed poczęciem. Csanádi przywołuje tu dwukrotnie księgę Hioba¹⁰³. Boga trzeba więc chwalić za zdarzenia dobre i złe, ponieważ jak „złoto hartuje się w ogniu”, tak też chrześcijanin ma się utwierdzać

VII, s. 472). Współczesna bibliografia Pétera Kulcsára w ogóle nie odnotowuje wydania z 1571 r., a za pierwsze uznaje wydanie debreczyńskie z 1577 r., z którego jednak nie zachował dziś ani jeden egzemplarz (por. P. Kulcsár, *Inventarium*, s. 123). O jednym zachowanym egzemplarzu pisał wydawca tekstu, Lajos Dézsi (RMKT, VII, s. 472). Za pomyłkę uznaje on także (za K. Szabó) informację o edycji z 1577 r. z Kolozsváru. Kolejny raz utwór opuścił prasę drukarską w 1582 r. w Debreczynie. Por. D. Csanádi, *Historia de vita morte universaque Fortunae alea Illustris Principis ac D.D. Ioannis Secundi Regis* [– –], Debrecembe 1582 (RMK I. 182). Do końca XVI w. tłoczono go jeszcze dwukrotnie (1586/1590 i 1590/1594 r. – oba wydania w Debreczynie). Por. P. Kulcsár, *Inventarium*, s. 123. Można zatem mówić o czterech pewnych i jednym wątpliwym wydaniu *Vita Joannis Secundi* z epoki.

¹⁰⁰ Por. *A magyar irodalom története*, s. 394-395; RMKT, VII, s. 471-472.

¹⁰¹ RMKT, VII, s. 473.

¹⁰² Por. D. Csanádi, *Vita*, w. 9-12 (s. 213).

¹⁰³ Por. *ibidem*, w. 17-20, 2-28, 41-44 (s. 213, 214).

w wierze dzięki tragicznym i smutnym zdarzeniom. Ziemskie zaszczyty przypominają cienie, przemijają szybko niczym topniejący pod wpływem słońca lód, możni panowie, królowie i państwa „są w ręku Pana Boga”¹⁰⁴. Dalej Csanádi przechodzi do relacji o życiu „dobrego króla Jana II”, które traktuje jako przykład zmienności losu¹⁰⁵.

Choć – podkreśla – „wszyscy wiedzą”, jakim dzielnym władcą był Jan Zygmunt, odpiesza zarzuty pod jego adresem, uważając, że krytyka nie przyniesie żadnego pożytku, a sztywność ze zmarłych hańbi i ściągą karę Bożą. Dlatego trzeba z wdzięcznością wspominać nieżyjącego władcę¹⁰⁶. Życie Jana Zygmunta Csanádi przedstawia, wyliczając trudności i przeciwności losu łagodzone przez Opatrzność. Syn Jana Zapolyi, osierocony w niemowlęctwie, zagrożony od „króla niemieckiego”, a następnie od rzekomego wybawiciela – sułtana Sulejmana – i Brata Jerzego (Martynuziego), został wygnany ze swego królestwa. Powrócił dzięki Bożej litości, ochraniający od nieprzyjaciół, do śmierci niósł jednak „wielki krzyż”¹⁰⁷. Rychła śmierć matki oznaczała, że trudy panowania spadły na barki niespełna dwudziestoletniego księcia. Mimo trudnych doświadczeń z okresu jego panowania, kraj przetrwał uwolniony od przeciwników – Habsburgów i zbuntowanego Melchiora Balassy. Na Jana Zygmunta przyszły jednak kolejne nieszczęścia – troski, przyczyna chorób duszy i ciała, z powodu których pragnął śmierci¹⁰⁸. Ta dosięgła go, gdy właśnie zamierzał się ożenić. Csanádi kończy modlitwą – w obliczu zmiennych losów całych państw, śmierci władców prosi o pomyślność dla panującego („wskazanego nam wodza”) i zgodę. Wyraża nadzieję, że Bóg odwróci niepowodzenia, zachowa od pogan i wrogów, zapewni wzrost kościołowi, przywróci „dawne dobre czasy”¹⁰⁹. Życie władcy służy za podstawę do rozważań na temat zmienności Fortuny: niestałość losu trzeba przyjąć z pokorą i bez sprzeciwu wobec boskich wyroków¹¹⁰.

Vita Joannis Secundi Demetera Csanádiiego trudno uznać jedynie za wierszowaną biografię. Cały utwór ma wymowę religijną i moralizującą. Wzmacniają ją fragmenty o ogólnej treści, wplecione w opowieść

¹⁰⁴ Ibidem, w. 21-24, 31-32, 34-36 (s. 213, 214).

¹⁰⁵ Por. ibidem, w. 45-48 (s. 214).

¹⁰⁶ Por. ibidem, w. 49-52, 57-58 (s. 214).

¹⁰⁷ Ibidem, w. 101-108 (s. 216).

¹⁰⁸ Por. ibidem, w. 137-140, 145-148 (s. 217).

¹⁰⁹ Ibidem, w. 193-197 nn. (s. 218-219).

¹¹⁰ Por. ibidem, w. 165-168, 173-176, 185-188 (s. 218).

o wydarzeniach z życia władcy¹¹¹. Zawierają komentarz i naukę: czytelnik powinien odczytać losy młodego Zapolyi jako ilustrację nauki o zmienności losu i właściwej postawie człowieka wobec siły wyższej. Władca nie jest postacią aktywną, rycerzem, jego życie ma być wskazówką, jak dzielnie i pokornie znosić przeciwności. Utwór przypomina nieco rozbudowane egzemplum lub historię biblijną, interpretowaną przez kaznodzieję¹¹². Nie przez przypadek Csanádi odnosi się do dziejów Hioba. Można spierać się o to, który aspekt przeważa – biograficzny czy religijno-moralizujący. Bardziej istotny dla wymowy *Vitae* wydaje się schemat zastosowany do interpretacji postaci Jana Zygmunta.

Csanádi próbuje nadać sens burzliwemu i krótkiemu życiu władcy. W porównaniu do innych omawianych tekstów czyni to w najbardziej konsekwentny sposób. W swoim dziełku łączy dwa zasadnicze modele wyjaśniania indywidualnych losów bohatera. Są to: konwencja wierszowanych „historyj” oraz protestanckiej literatury religijnej o wymowie stoickiej, odwołującej się do kategorii Fortuny. Takie połączenie miało już w literaturze węgierskiej lat siedemdziesiątych XVI w. pewną tradycję, związaną przede wszystkim z twórczością Sebestyéna Tinódiego (ok. 1510-56).

Nawiązanie do „historyj” widoczne jest już w formie i biograficznej tematyce wiersza¹¹³. Przede wszystkim polega na sposobie przedstawienia Jana Zygmunta. Csanádi wykorzystuje konwencję, którą w odniesieniu do tego władcy zapoczątkował Sebestyén Tinódi w *Historii Siedmiogrodzkiej* (*Erdéli história*, 1553, wyd. 1554 jako część *Kroniki*) i w *Kronice o synu króla Jana* (*Az János király fiáról való szép krónika*, ok. 1553)¹¹⁴. Obie opisują wydarzenia od 1540 do 1551 r., tj. do opuszczenia Siedmiogrodu

¹¹¹ Por. ibidem, w. 85-88 (s. 215), 97-100, 109-112 (s. 216), 129-136 (s. 216-217).

¹¹² Por. I. Bitskey, *Odmiany ideału rycerskości w literaturze węgierskiej przełomu XVI i XVII wieku*, [w:] *Tematy węgierskie*, red. M. Woźniakiewicz-Dziadosz, Lublin 1997, Wyd. UMCS, s. 118-123 (wezwanie do moralnego oczyszczenia i elementy neoostoickie w kaznodziejstwie węgierskim przełomu XVI/XVII w.); idem, *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn. Beiträge zur mitteleuropäischen vergleichenden Kulturgeschichte*, Frankfurt a. M. 1999, Peter Lang; N. Kersken, *Reformation and the Writing of National History in East Central and Northern Europe*, [w:] *The Reformation in Eastern and Central Europe in Comparative Perspective*, ed. by K. Maag, Aldershot 1997, Scholar Press, s. 50-71.

¹¹³ Por. *A magyar irodalom története*, s. 394-395; RMKT, VII, s. 471-472.

¹¹⁴ Por. wydania: *Régi Magyar Költök Tára*. 3. köt., XVI. századbeli magyar költök művei, 2. köt.: *Tinódi Sebestyén összes művei, 1540-1555*, közzéteszi Á. Szilády, Budapest 1881 (dalej jako: RMKT, III); S. Tinódi, *Cronica*, kiad. B. Varjas, Budapest 1959, Akadémiai

przez Jana Zygmunta, choć *Historia Siedmiogrodzka* skupia się bardziej na postaci Martinuzziego. W zakończeniu Tinódi wzywa chrześcijan, szukających ocalenia z rąk pogańskich, do modlitwy za władcę (tj. Ferdynanda I)¹¹⁵.

Kronika o synu króla Jana dotyczy już przede wszystkim losów Jana Zygmunta i rozpoczyna się słowami: „Przypominam wam o obrotach Fortuny”. Tinódi również opisuje rozstanie królewicza i jego matki z Węgrami. Wkłada w usta bohatera skargę na „przekłety, ślepy los”, który pozbawił go ojca, a teraz, niewinnego, wysyła na tułaczkę. Izabela jest „żałobną panią” – wdową, która z synem-sierotą udaje się na wygnanie. Kronika kończy się wezwaniem do Węgrów, aby błagali Boga o pomyślność ojczyzny¹¹⁶. Sam tekst pozbawiony doraźnej wymowy politycznej, skupia się na smutnym położeniu królowej-wdowy i królewicza-sieroty. Nie znamy współczesnych wydań utworu zachowanego w rękopiśmiennym kodeksie z początku wieku XVII¹¹⁷. Prawdopodobnie trafił tam z jakiegoś wcześniejszego zbioru. Oprócz *Kroniki* weszły w jego skład głównie tłumaczenia psalmów oraz teksty o charakterze religijnym. Dowodzi to pewnej popularności *Kroniki* i żywotności pamięci o Zapolyach, a także konfesyjnego kontekstu tej pamięci¹¹⁸. *Historia Siedmiogrodzka*, oprócz pierwszego wydania w popularnej *Kronice* Tinódiego (1554), została wydrukowana jeszcze w latach 1574 i 1577¹¹⁹. Analogii w sposobie przedstawienia Jana Zygmunta można doszukiwać się też w innych „historiach” słynnego pieśniarza. W pieśni o upadku Budy i wzięciu w niewolę Bálinta Töröka (1541) Tinódi opisywał lamentującą żonę uwięzionego

Kiadó; K. Thaly, *Ismeretlen históriás énekek a XVI és XVII-ik századból*, „Századok”, 1871, 5, 1, s. 37-43; P. Kulcsár, *Inventarium*, s. 543-544.

¹¹⁵ Por. S. Tinódi, *Erdéli história*, [w:] RMKT, III, w. 1613-1620 (s. 58-59), w. 1669-1673 (s. 60).

¹¹⁶ Por. K. Thaly, *Ismeretlen históriás énekek*, s. 31-37, 41, 42.

¹¹⁷ Tzw. kodeks Detsiego/Décsyego (1609-1613). Por. L. Dézsi, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése. VII. A Decsi-kódex. Első közlemény*, „Irodalomtörténeti Közlemények”, 37, 1927, 1-2, s. 68-76; Cs. Csapodi, *A „Magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31-K 114)*, Budapest 1973, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai, 5. köt., s. 48-51; B. Stoll, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542-1840)*, Budapest 2002, Balassi (<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-keziratok/adatok.html>; dostęp 25.06.2014).

¹¹⁸ Por. K. Thaly, *Ismeretlen históriás énekek*, s. 33.

¹¹⁹ Por. P. Kulcsár, *Inventarium*, s. 543.

przez Turków możnowładcy¹²⁰. Skarga Jana Zygmunta i jego pożegnanie z ojczyzną nawiązuje do znanego wiersza-pieśni Pétera Bornemisszy (1535-1584) *Cantio optima* (1557?)¹²¹. Duży wpływ na literacki kształt miał też sposób, w jaki Tinódi i jemu współcześni relacjonowali zmagania obrońców warowni nadgranicznych i chwalebny śmierć niektórych z nich¹²². Historie te opowiadały o aktualnych wydarzeniach: ekspansji osmańskiej, zaciętych walkach, militarnych i politycznych zwrotach akcji.

Zasięg i popularność twórczości Tinódiego stworzyły zręby konwencji w przedstawianiu postaci Jana Zygmunta jako nieszczęsnego władcy, ściganego wyrokami losu, opisanego na podobieństwo bohaterów innych „historij”. Wywarły one bezpośredni wpływ również na żywot pióra Demetera Csanádiego. U Tinódiego pojawiła się także w odniesieniu do dziejów młodego Zapolyi kategoria Fortuny, szerzej opisana przez Csanádiego. Począwszy od wydania z 1582 r. Fortuna trafiła do zmodyfikowanego tytułu utworu Csanádiego (*Historia de vita morte universaque Fortunae alea Illustris Principis [– –] Ioannis Secundi Regis*). Objasniając losy bohatera, Csanádi odwołał się więc do jednego z najbardziej rozpowszechnionych w kulturze XVI-XVII w. pojęć¹²³. Fortuna podporządkowana została Bogu i nie przeciwstawiała się cnocie (wbrew niektórym autorom szesnastowiecznym)¹²⁴. W ujęciu Csanádiego nie można liczyć na zwycięstwo w walce z Fortuną, nie należy z nią walczyć, przeciwnie – trzeba przyjąć jej wyroki, utożsamione z wyrokami boskimi. Skrzydlata postać Fortuny mieści się w kanonie współczesnych wyobrażeń¹²⁵, nie mamy więc do czynienia z prostą recepcją tradycji stoickiej; los jest podporządkowany Bogu, co stanowi kontynuację ujęcia średniowiecznego¹²⁶. Przewrotność Fortuny, pochwała cnoty i ufność w Bożą sprawiedliwość

¹²⁰ Por. *A magyar irodalom története*, s. 277.

¹²¹ Por. ibidem, s. 284. Przekład polski: P. Bornemisza, *Żalością złożonym*, [w:] *Antologia poezji węgierskiej*, red. I. Csapláros, G. Kerényi, A. Sieroszewski, Warszawa 1975, PIW, s. 19.

¹²² Por. np.: S. Tinódi, *Szegedi veszedelem*; idem, *Az ég Temesvárban Losonczy István haláláról*; anonim, *Az vitéz Túri György haláláról*; *A magyar irodalom története*, s. 276-277.

¹²³ Por. J. Sokolski, *Bogini – pojęcie – demon. Fortuna w dziełach autorów staropolskich*, Wrocław 1996, Wydawnictwo UW; *La fortune. Thèmes, représentations, discours*, dir. Y. Foehr-Janssens, E. Métry, Genève 2003, Librairie Droz.

¹²⁴ Por. J. Sokolski, *Bogini*, s. 30-31.

¹²⁵ Por. C. Ripa, *Ikologia*, tł. I. Kania, Kraków 2004, Universitas, s. 35.

¹²⁶ Por. J. Sokolski, *Bogini*, s. 31.

to *loci communes* ówczesnej literatury i – jak zauważył Jacek Sokolski – formuła Fortuny (Losu) dominującej nad Cnotą przynależała do pewnego typu wypowiedzi – lamentu, nagany i przestrogi¹²⁷. Elementy tych konwencji – z przewagą lamentu – odnajdujemy w *Vita Joannis Secundi*.

Csanádi potraktował życie Jana Zygmunta jako rozbudowane egzemplum w utworze moralizującym o wymowie religijnej i patriotycznej, odwołującym się do rozpoznawalnych toposów i znanych formuł. Nie był jedynym autorem, który zastanawiał się nad znaczeniem panowania Jana Zygmunta i posiłkował się przy tym pojęciem Fortuny.

Jan Gruszczyński

Jana Gruszczyńskiego trudno uznać za twórcę siedmiogrodzkiego *sensu stricto*, jednak jego związki z tym księstwem i charakter spuścizny pozwalają umieścić go w jednej grupie z autorami siedmiogrodzkimi. Wywodził się ze szlachty małopolskiej, a na dwór Jana Zygmunta trafił prawdopodobnie po 1562 r., szukając – jak wielu mu podobnych – możliwości kariery pod berłem siostrzeńca Zygmunta Augusta. Nie jest pewne, jak długo przebywał w Siedmiogrodzie. Wrócił najpewniej jeszcze przed śmiercią Jana Zygmunta, być może w 1567 r.¹²⁸ Zmarł prawdopodobnie przed elekcją Stefana Batorego na króla Rzeczypospolitej. Skąpe informacje biograficzne o Gruszczyńskim czerpiemy po części z jego jedynego dzieła pt. *Powinności dobrego towarzystwa*, wydanego w Krakowie w roku 1581¹²⁹. Edycją zajął się brat Jana, Walenty Gruszczyński z Lipna. Jak pisze w przedmowie, „lecz iż autor oszedł, przyczyniam się k'temu, / aby brata miłego praca nie ginęła”. Tomik ocalał do naszych czasów w jedynym egzemplarzu¹³⁰.

Powinności to utwór o moralizatorski. Poświęcony jest pochwale „towarzystwa”, czyli cnót związanych z życiem dworskim i żołnierskim. Poszczególne części traktują o prawdzie, dobroci, roztropności, „życzności” (*charitas*), wierze, sprawiedliwości, „mocności” (*fortitudo*) i cierpliwości.

¹²⁷ Por. ibidem, s. 37, 41.

¹²⁸ H. Kapelusz, *Dwór Jana Zygmunta Zapolyi w epigramatach Jana Gruszczyńskiego*, [w:] *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*, red. J. Reychman, Wrocław 1969, Ossolineum – PAN, s. 108.

¹²⁹ J. Gruszczyński, *Powinności dobrego towarzystwa*, Kraków 1581 (egz. BN, sygn. 839, mf 481). Starodruk ma nienumerowane strony, stąd brak dokładnej lokalizacji cytatów.

¹³⁰ Jedynym opracowaniem tekstu w literaturze przedmiotu jest studium Heleny Kapelusz (*Dwór Jana Zygmunta*, s. 107-120).

W osobnej części autor zwrócił się do towarzyszy, którzy wraz z nim służyli niegdyś Janowi Zygmuntovi – chciał upamiętnić ich imiona i sprawić, „żebyśmy mogli na się tym częściej pamiętać”. Zamiar ten dotyczy także ich nieżyjącego pana. Jak wskazuje, opisywane „powinności” odnoszą się do sług i ich zwierzchników, dlatego nie pominie przymiotów Jana Zygmunta, „iżebyśmy i pana swego pamiętali / i siebie choć z daleka wspólnie miłowali”.

Zgodnie z tą zapowiedzią, po dwudziestu czterech rozdziałach wypełnionych refleksjami moralnymi poświęca dawnym druhom cykl 63 epigramatów (*Sprawy i obyczaje opisane dobrych towarzyszków, sług albo dworzaków Jana królewicza węgierskiego*). W każdym z nich wspomina jedną osobę, zwracając przy tym uwagę na jej zalety. Serię otwiera poświęcony królowi Janowi Zygmuntovi wiersz o cechach panegiryku. Zapolyę cechowały: skromność, „mądre zabawy”, rozumność, kierowanie się we wszystkich poczynaniach radami i „głosem” Muz, niezwykle dla osób jego stanu umiłowanie sztuk. Król łączył niezwykle przymioty z trudnym losem („Iżeby się rozrywce jego kto nie dziwił, / i przy jakiej fortunie Bóg też jego żywił”) – Fortuną, doświadczającą Zapolyę już od dzieciństwa. Autor zaznacza jednak, że skupia się tylko na czasach, których był świadkiem. Królewicz przeciwstawiał się Fortunie za pomocą wyjątkowych cech – zjednywał przeciwników dobrocią, służyła mu też roztropność (*Metis*). Władca Siedmiogrodu został przedstawiony alegorycznie – jako trzymający w jednej ręce Minerwę, a w drugiej – szablę. Orężowi, czyli królewskiej sile, towarzyszy więc symbol mądrości, wartości intelektualnych, sztuki i cnót monarszych. Jest to rozbudowane przedstawienie obdarowanego przez Pallas Atenę Jana Zygmunta, a w jego osobie, wedle interpretacji Gruszczyńskiego, połączyły się najważniejsze przymioty idealnego władcy: rozum i męstwo, a także wszystkie cnoty właściwe królom („Lecz iż monarchą nie był, był jak ci gotowy”).

Ludzkość, pobożność (*pietas*) to cechy tradycyjnie przypisywane Eneaszowi, do którego Gruszczyński porównał Jana Zygmunta. Zwraca uwagę argumentacja wykorzystana w obronie godności władcy. Jego królewskość wynikała nie tyle z formalnej sankcji (sakry), ile z doskonałości moralnej. Kontynuację tego wywodu stanowi przypomnienie królewskiego rodowodu Jana Zygmunta:

Nasienie ono polskie, z mądrej Isabelle
pięknie było urosło, że takich niewiele.

Wnuk Zygmunatów, siestrzeniec naszego Augusta,
królów naszych w mądrości, których złote usta.

Potwierdzeniem cnót królewskich są też cechy zewnętrzne i umiejętności – „twarz królewska”, biegłość w jeździectwie, miłosierdzie okazywane więźniom i ubogim. Gruszczyński sądzi, że gdyby Zapołya zastał królestwo w rozkwicie, jego cnoty mogłyby naprawdę rozkwitnąć, a Turcy nie cieszyliby się taką potęgą.

Dalej Gruszczyński powraca do refleksji nad Fortuną i Śmiercią, które za pozwoleniem boskim władają życiem człowieka. Skojarzenie obu pojęć miało liczne analogie w kulturze wieków XVI i XVII. Fortunę (choćby w renesansowych epicediach)¹³¹ nie tylko zestawiano ze Śmiercią (*Mors*) czy Marnością (*Vanitas*), ale uważano niekiedy za jej siostrę lub też siostrę Parek¹³². Walka Śmierci i Fortuny z Janem Zygmuntem stanowi u Gruszczyńskiego kolejną wersję toposu zmagania Fortuny z Cnotą¹³³. Ostatnie partie omawianej części utworu wyrażają – utrzymany w tonie lamentu – żal po zmarłym. Pojawia się zwrot do Fortuny, pytanie o powody takiej straty, wypominanie Fortunie i Śmierci ich bezwzględności. Końcowy fragment wybrzmiewa prośbą o pomyślność i jedność Węgier:

Już ustała korona królów przyrodzonych
węgierskich, ostatni to skończył swój wiek po nich.
Daj Boże, by królestwo to zasie ożyło,
pod krześcijańską władzą by zaś wcale było.

Żałobny panegiryk Jana Gruszczyńskiego wyróżnia się osobistym tonem, w jakim sługa wspomina zmarłego pana¹³⁴. Traktuje go jako króla, broni cnót, a niepowodzenia usprawiedliwia niepomyślnymi okolicznościami. Inaczej niż u Csanádiego, Fortuna, choć potężna, przedstawiona zostaje jako jedna z sił walczących o życie człowieka. Jej zwycięstwo nie wydaje się ostatecznie przesądzone. Jest podporządkowana Bogu, ale obraz zmagania z nią nie tchnie takim fatalizmem jak w *Vitae* Csanádiego. Pojawia się nuta buntu wobec bezlitosnych wyroków Fortuny

¹³¹ Por. ibidem, s. 114; S. Zabłocki, *Polsko-lacińskie epicedium renesansowe na tle europejskim*, Wrocław 1968, Ossolineum – PAN, Studia staropolskie, 22.

¹³² Por. J. Sokolski, *Bogini*, s. 106, 114-116.

¹³³ Por. ibidem, s. 25-52.

¹³⁴ Por. H. Kapeliś, *Dwór Jana Zygmunta*, s. 118-119.

i Śmierci. Gruszczyński w większym stopniu niż Csanádi nadał losom Jana Zygmunta szersze przesłanie etyczne, choć u obu pojawia się motyw skargi na los Węgier¹³⁵. Opisując życie władcy Gruszczyński sięgnął do topiki niezwykle popularnej i przemawiającej do odbiorcy. Szukając analogii można wskazać na szeroko rozpowszechnione w XVI i XVII w., również w Polsce i na Węgrzech, tzw. *sortilegia* – swego rodzaju gry z zestawami pytań, w których dla uzyskania odpowiedzi należało rzucić kości. Na południe od Karpat szczególną popularność zdobyła sobie *Fortuna* Stanisława Kleryki z Bochni (1531)¹³⁶. Pojęcie Fortuny nie tylko przenikało do rozrywek, lektur i codziennego życia, ale weszło też do jednego z rozdziałów w historii polsko-węgierskich związków kulturalnych wieków XVI-XVIII.

Johannes Sommer

Autorem, który jako jeden z pierwszych upamiętnił w poezji Jana Zygmunta po jego śmierci, był Johannes Sommer (1542-74). Pochodzący z Miśni teolog i pisarz po klęsce hospodara mołdawskiego Jakuba Heraklidesa (1563) schronił się w Siedmiogrodzie. Kierował gimnazjum w Braszowie, a następnie od 1570 r. – szkołą unitariańską w Kolozsvár. Jako płodny autor, myśliciel unitariański i kaznodzieja, a przy tym zięć reformatora Ferencza Dávida, odgrywał ważną rolę w życiu umysłowym miasta i Siedmiogrodu¹³⁷. Wygłosił mowę na pogrzebie Jana Zygmunta.

¹³⁵ Por. J. Tazbir, *Węgry jako symbol i przestroga w literaturze staropolskiej*, [w:] idem, *Prace wybrane*, t. 3, Kraków 2001, Universitas, s. 434-453. Na temat toposu skargi w literaturze węgierskiej XVI-XVII w. zob.: M. Imre, „*Magyarország panasza*”. *A Querela Hungariae toposz a XVI.-XVII. század irodalmában*, Debrecen 1995, Kossuth Egyetemi Kiadó (tł. fragmentu: *Pannoniae luctus*, [w:] *Latinitas Hungarica*, s. 201-208); idem, *A Querela Hungariae toposz retorikai gyökerei*, [w:] *Toposzok*, s. 7-21.

¹³⁶ Por. J. Sokolski, *Bogini*, s. 100-102; H. Kapelusz, J. Ślaski, *Polski druk popularny na Węgrzech (Z dziejów „Fortuny”)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, II, 1966, s. 299-306; H. Kapelusz, *Stanisław z Bochni Kleryka królewski*, Wrocław 1964, Ossolineum – PAN, *Studia staropolskie*, 13; *Fortuna sorsvetőkönyv*, [w:] *Régi magyar költők tára. XVI. századbeli magyar költők művei. Újfolym*, szerk. G. Szentmártoni Szabó, 12. köt.: 1587-1600, s. a. rend. G. Orlovsky, Budapest 2004, Akadémiai Kiadó, s. 361-474, 697-715.

¹³⁷ Por. L. Poelchau, *Johannes Sommer (1542-1574)*, „*Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies*”, 1997, 46, s. 182-239; A. Pirnát, *Der antitrinitarische Humanist Johannes Sommer und seine Tätigkeit in Klausenburg*, [w:] *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien*, t. 2, hrsg. von J. Irmscher, Berlin 1962, Akademie Verlag, s. 49-60; idem, *Johann Sommer*, [w:] *Latinitas Hungarica*, s. 219-222; *A magyar irodalom története*, s. 494-495.

Wydana w 1571 r. *Oratio funebris, in mortem [– –] Ioannis secundi electi regis Hungariae*¹³⁸ powstała z myślą o ceremonii pogrzebowej, nie wiadomo jednak, czy została w tym kształcie wygłoszona¹³⁹. Utwór pod względem genologicznym należy uznać za kazanie pogrzebowe wchodzące w skład poetyckiego cyklu sześciu utworów poświęconych zmarłemu. Jednym z nich jest *Epitaphium Joannis secundi regis Hungariae ultimi*.

W *Epitaphium* Sommer koncentruje się na spuściznie duchowej Jana Zygmunta: szczątki władcy to „żywe sumienie”, za jego panowania Pannonia kwitła, a cnota „podniosła dumnie głowę”¹⁴⁰. Zmarły nie ustawał w wysiłkach, aby należycie i na nowo oddawać chwałę Chrystusowi („wniósł czyste światło w noc”). Autor wzywa do oddania czci Zapolyi, który „władzą królewską wszystko uczynił dla rozkwitu kraju”. Rozszerzył zasięg panowania, był godnym i doskonałym sędzią, ale troszczył się też o inną sławę, gdyż rozumiał, co jest naprawdę ważne – starał się głosić prawdziwą wiarę i chciał „obalić papieskie bałwany”¹⁴¹. Mimo tak licznych cnót i zasług, drugi z kolei król – Jan, uległ wyrokowi Losu. Wiersz kończy się pytaniem retorycznym: któż będzie „trzecim” Janem?

Sommer czyni z Jana Zygmunta reformatora religijnego, gorliwego propagatora unitarianizmu. Podtrzymuje więc przesłanie propagandy wyznaniowej unitarian głoszone jeszcze za życia Zapolyi¹⁴². W eposie Christiana Schesaeusa młody władca sławiony jest jako opiekun odnowionej wiary i kościoła w ogóle, a w *Oratio* jawi się jako zdecydowany zwolennik jednego wyznania. Ta interpretacja miała wyraźny cel apologetyczny, ale też niosła przesłanie skierowane ku przyszłości: pamięć o władcy ma uciszyć „złe języki”, a pytanie o następcę podkreśla potrzebę kontynuowania

¹³⁸ Por. J. Sommer, *Oratio funebris in mortem Illustrissimi et regis virtutibus ornatissimi, vera etiam pietate excellentis Principis [– –] Ioannis Secundi Electi Regis Hungariae etc. [– –]*, Claudiopoli 1571 (RMNy I. 306, RMK II. 129); P. Kulcsár, *Inventarium*, s. 495.

¹³⁹ Por. omówienie: A. Pirnát, *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Budapest 1961, Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, s. 34–38; L. Poelchau, *Johannes Sommer*, s. 185.

¹⁴⁰ J. Sommer, *Második Jánosnak, Magyarorszáig választott királyának sírfelirata*, ford. I. Tóth, [w:] *Janus Pannonius*, s. 470. Inne wydanie: J. Sommer, *János Zsigmond sírfelirata (Epitaphium Johannis secundi electi regis Hungariae ultimi)*, ford. I. Tóth, [w:] *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája*, kiad. I. Tóth, Budapest 2001, Accordia, s. 92.

¹⁴¹ J. Sommer, *Második Jánosnak*. O działalności Jana Zygmunta na rzecz rozpowszechnienia unitarianizmu por. M. Balázs, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Budapest 1998, Balassi.

¹⁴² I. Horn, *Hit és hatalom*, s. 41–42.

dzieła Zapolyi. Łatwiej zrozumieć ten ton, gdy przypomnimy kontrowersje związane z pogrzebem Jana Zygmunta. Sasi siedmiogrodzcy zagrozili, że nie wezmą udziału w ceremonii, jeśli będzie miała „bluźnierczą” (tj. unitariańską) wymowę (tym można tłumaczyć skromny charakter kościelnej części uroczystości)¹⁴³. Unitarianie spodziewali się też, że po śmierci protektora staną się obiektem ataków, stąd obronny, a nawet napastliwy ton w innych elegiach Sommera¹⁴⁴. Wraz ze śmiercią opiekuna głównym przedmiotem starań unitarian siedmiogrodzkich stało się pozyskanie patrona o podobnej randze. Wiosną 1571 r. kandydatem na niego był Kacper Bekiesz. Okolicznościowa poezja Johannesesa Sommera wyraża więc nastroje, jakie panowały wtedy wśród unitariańskich zwolenników Zapolyi. Zmiana na tronie mogła mieć dla nich daleko idące konsekwencje, z tym większym zapalem starali się więc utrwalić chwalebna pamięć o zmarłym.

*

Demeter Csánádi i Johannes Sommer ułożyli swoje wiersze w 1571 r., Jan Gruszczyński część swego zbioru poświęconą Zapolyi napisał między rokiem 1571 a 1576. Wszyscy trzej tworzyli zatem niedługo po śmierci Jana Zygmunta, wszyscy też odwołali się do pojęcia Fortuny/Losu. U Csánádiego najsilniejsze jest fatalistyczne przekonanie o nieuchronności boskich wyroków, których przedłużeniem są bezlitosne „Fortuny obroty”. Jego *Vita Joannis Secundi* ma też najwyraźniejszą wymowę moralizującą. W porównaniu do niego Gruszczyński wspomina Jana Zygmunta w o wiele bardziej osobisty sposób. Nie godzi się łatwo z losem władcy, pobrzmiwa u niego przekonanie, że zwycięstwo śmierci ma w wypadku ludzi żyjących cnotliwie pozorny tylko charakter. Na pierwszym planie stawia upamiętnienie swego pana. Ten cel przyświecał także Johannesowi Sommerowi, jednak zasadniczą intencją autora *Oratio funebris* było zachowanie w całości Kościoła unitariańskiego w Siedmiogrodzie, a fundamentem tego miała być m.in. pamięć o Janie Zygmuncie. Tak u Gruszczyńskiego, jak i u Sommera pojawia się określenie młodego Zapolyi jako „ostatniego króla”, „króla przyrodzonego” (Gruszczyński) i „ostatniego króla Węgier/Węgrów” (Sommer).

¹⁴³ Por. ibidem, s. 80.

¹⁴⁴ „Ufając jednemu Bogu, wytrwam wobec wszystkiego, / Wiarą zwyciężę świat i jego sługi” (cyt. za: ibidem, s. 81).

Ciekawym kontrapunktem dla wierszy żałobnych są te ułożone z okazji narodzin syna Jana Zapolyi. Antoni Vrančić (1504-73), ówczesnie sekretarz króla Jana, w okolicznościowym poemacie życzył nowonarodzonemu królewskiej przyszłości i zwracał się do Parek, aby „radośnie wiły mu nic Losu” i obdarzyły go wieloma „bezchmurnymi dniami”. Wyrażał nadzieję, że Węgry na nowo się wzmocnią, a królewicz stanie się ojcem wielu monarchów, którzy będą władać przez lata¹⁴⁵. Jednak w 1549 r. panegirysta stał się zwolennikiem Ferdynanda I, a los małego „wybranego króla Węgier” okazał się gorzki. Nadzieje, jakie z nim wiązano, pozwalają lepiej zrozumieć poczucie straty towarzyszące jego przedwczesnej śmierci. To z kolei powodowało, że konieczne stawało się nadanie sensu temu panowaniu. Demeter Csanádi widział w nim pouczający przykład, wezwanie do posłuszeństwa, Jan Gruszczyński – wzorową realizację cnót monarszych przez swojego suwerena i krewniaka Jagiellonów, Johannes Sommer zaś – podwaliny „prawdziwej nauki”, dzieło, które domaga się kontynuacji.

Płyta tumby grobowej Jana Zygmunta w katedrze w Alba Iulia niesie szczególne przesłanie. Przy prawej nodze leżącej postaci władcy umieszczono czwórdzielną tarczę herbową. W pierwszym i trzecim polu znajdują się herby państwowe: polski orzeł i pasy Arpadów, w drugim i trzecim – rodowe: wspięty wilk i jednorożec Zapolyów¹⁴⁶. Z punktu widzenia heraldyki istotne jest, że herb Węgier zajmuje tylko jedno z czterech pól a na najważniejszym polu figuruje herb innego państwa. Jak przypuszcza Éva Gyulai, wskazywało to nie tylko na królewską ambicję Zapolyi – niedoszłego pretendenta do korony polskiej, ale mogło wyrażać plany Stefana Batorego, który wystawił nagrobek poprzednikowi¹⁴⁷. Korona wyrzeźbiona została na poduszce obok głowy. Ma formę zamkniętą, jednak nie jest insygnium koronacyjnym królów węgierskich, jako że Jan Zygmunt zrezygnował z praw do godności królewskiej. Nie jest to jedyne przykłady braku konsekwencji w programie heraldycznym Jana Zygmunta. Z jednej strony korzystał z wzorów królewskich – choćby na bitych przez siebie monetach, z drugiej – przedkładał nieraz herb rodowy

¹⁴⁵ Por. A. Verancsics, *János király fiának, II. Jánosnak szerencsés születésére*, ford. L. Geréb, [w:] *Janus Pannonius*, s. 340-341.

¹⁴⁶ Por. É. Gyulai, *Farkas vagy egyszarvú? Politika és presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban*, [w:] *Tanulmányok Szapolyai Jánosról*, s. 155-156.

¹⁴⁷ Por. ibidem, s. 156.

nad symbolikę monarszą¹⁴⁸. Tytulatura „króla wybranego” nie miała odbicia w heraldyce. Sfera symboliczna odzwierciedlała niepewny status tego władcy, zmienność, która towarzyszyła jego życiu i panowaniu. Po śmierci Jana Zygmunta sytuacja młodego państwa siedmiogrodzkiego nadal nie była klarowna pod względem prawnym¹⁴⁹.

W tych okolicznościach zaczęła się kształtować pamięć o ostatnim Zapolym. Zaważyło to także na sposobie upamiętnienia go w literaturze siedmiogrodzkiej w pierwszych latach po jego zgonie. Teksty, które poddałem analizie, pokazują różne strategie upamiętnienia władcy. Mają też cechy wspólne. Łączy je zamiar zachowania w pamięci osoby Jana Zygmunta i jego panowania, obrony dobrego imienia władcy. Autorzy starali się stworzyć kanon interpretacji tej postaci i odeprzeć krytykę. Już w tym okresie pamięć o Janie Zymuncie nabrała cech pamięci konfesyjnej – protestanckiej (Ch. Schesaeus), a zwłaszcza unitariańskiej (A. Valkai, D. Csanádi, J. Sommer). Unitarianie należeli do najgorliwszych obrońców Zapolym, co miało związek z ich pozycją w Siedmiogrodzie, afiliacjami politycznymi (K. Bekiesz) i sytuacją ich młodego kościoła. Śmierć protektora stanowiła dla nich niezwykle trudne doświadczenie.

Perspektywa wyznaniowa nie wykluczała ogólniejszego przesłania. Ram interpretacyjnych dostarczył autorom topos Fortuny/Losu (przede wszystkim u Csanádiego, Gruszczyńskiego), który posłużył do nadania sensu wydarzeniom najnowszej historii, wyprowadzenia przesłania moralnego o treści indywidualnej (pokora wobec siły wyższej, cnotliwe życie) i zbiorowej (wierność w stosunku do władcy). W wizerunku Jana Zygmunta obecne były elementy charakterystyczne dla „historyj” z połowy XVI w., a także dla kaznodziejstwa i literatury religijnej (Csanádi). Christian Schesaeus próbował dopasować postać Zapolym do schematu epickiego, a tym samym ukazać ją europejskiemu czytelnikowi, żywo zainteresowanemu „kwestią węgierską”. Analiza literatury tego okresu wyjaśnia, dlaczego pamięć o Janie Zymuncie kształtowała się w późniejszym czasie tak niekonsekwentnie – już na początku, i to wśród zwolenników, pojawiły się problemy z jej jednolitą konwencją czy spójną

¹⁴⁸ Por. ibidem, s. 149-152; A. Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Hermannstadt 1901, s. 6-17; idem, *Nachtrag zu: Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Graz 1969, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, s. 168-170; L. Huszár, F. Pap, J. Winkler, *Erdélyi éremműveltség a 16.-18. században*, Kolozsvár 1996, Kriterion, s. 13, 17-18.

¹⁴⁹ Por. T. Oborni, *Between Vienna and Constantinople*.

treścią. Wynikały one ze szczególnej biografii władcy i specyficznej sytuacji Siedmiogrodu.

Tak u Schesaeusa, jak u Andrása Valkaiego w sposobie przedstawienia Jana Zygmunta do głosu dochodzą względy polityczne. Jeżeli, jak chce badacz tego problemu – Christoph Kampmann, pamięć o władcy od zwykłej za nim nostalgii odróżniało odniesienie do teraźniejszości i przyszłości¹⁵⁰, to oba te dzieła warunek ten z pewnością spełniają. Są świadectwem formującej się tożsamości siedmiogrodzkiej, która przejęła wiele z tradycji węgierskiej sprzed podziału kraju. Schesaeus, choć nie bez trudności i niekonsekwencji, starał się przedstawić Jana Zygmunta jako władcę równorzędnego innym panującym. Valkai uczynił to na poziomie popularnym, w formie wierszowanej kroniki. Oba teksty zyskiwały nowe znaczenie za panowania Stefana Batorego. Szczególnie genealogia Valkaiego dobrze wpisywała się w literaturę propagandową tego okresu. Nie tylko aktualizowała przeszłość, ale także ją konstruowała. Pod tym kątem trzeba też spojrzeć na częste wątki polsko-węgierskie (Valkai, Gruszczyński). Stanowiły argument w obronie królewskiej godności Jana Zygmunta, ale jednocześnie niosły przesłanie, które zyskało na znaczeniu po elekcji Batorego na tron polsko-litewski. Tym sposobem odpowiedź na pytanie, jak zostanie objaśnione życie Jana Zygmunta, ściśle łączyła się z przeszłością Siedmiogrodu.

Upamiętnienie Jana Zygmunta przybierało w literaturze badanego okresu rozmaite formy, korzystało z odmiennych konwencji, przebiegało na różnych poziomach. Jak starałem się wykazać, pełniejszy obraz można uzyskać wtedy, gdy teksty literackie rozpatrujemy w kontekście historycznym. Widać wtedy, że w wizerunku Jana Zygmunta już wówczas pojawiły się elementy kluczowe dla pamięci o tym władcy kształtującej się w kolejnych dekadach i stuleciach¹⁵¹. Teksty te zawierają zapowiedź sądów obecnych w historiografii na temat Jana Zygmunta aż po czasy nam współczesne. Nie będzie zatem przesadą stwierdzenie, że w tym wypadku mamy do czynienia z początkiem odrębnej pamięci siedmiogrodzkiej i tamtejszej tradycji „książęcej”, nawet jeśli współcześni pisali raczej o końcu pewnej epoki, która dobiegła kresu wraz z odejściem „ostatniego króla”.

¹⁵⁰ Por. Ch. Kampmann, *Der Tod*, s. 267.

¹⁵¹ Por. P. Szabó, *Kultikus összefonódás, politikai emlékezet Bocskai István János Zsigmondhoz való viszonyában*, [w:] idem, *Jelkép, ritus, udvari kultúra*, s. 138-146.

The „last native king”. John Sigismund Zapolya in the Transylvanian literature of 1570s

The paper investigates the ways of commemoration of John Sigismund Zapolya (Hung. Szapolyai, 1540-71), the elected King of Hungary and Prince of Transylvania, in the Transylvanian literature written or published in the first decade after the ruler's death. Taken into account are texts of various genres and partly also for different readers: the Latin humanist epic of a Transylvanian Saxon author Christian Schesaeus, the popular poetic chronicle by András Valkai, poetry of Demeter Csanádi, Johannes Sommer and commemorative work by Jan Gruszczyński, a Polish nobleman at Transylvanian service in the 1560s. Analyzed in the historical and cultural context of the new Transylvanian state, the texts reveal a considerable role of defining its historical identity and tradition, a goal the authors in question tried to achieve by creation of an positive image of the deceased young sovereign – seemingly not very suitable for a literary figure of a heroic ruler. The interpretations of his life and reign, frequently based on the idea of Fortune/Fate, merged with political (supporters of Gáspár Bekes in the early 1570s like Csanádi and Valkai, later on antagonists of the Habsburgs and followers of the ruler of Hungarian origin) and confessional (Protestant, in case of Valkai, Csanádi and Sommer – Unitarian) motivations. As a result, the study gives an detailed insight in the beginnings of the separate Transylvanian historical memory, closely connected with the Hungarian tradition and enriched with Polish-Hungarian references, both historical (Jagiellonian kinship of John Sigismund) and actual (reign of Stephen Báthory).